

**Nyelvi és nyelvjárási kölcsönhatások kutatásának
lehetőségei és korlátai az etimológiában:
A *serke*, *csíra*, *sarjú*, (*gyógy*)*ír* szavak etimológiája**

Antal M. Gergely,¹ Czentrár András,² Németh Dániel^{1,3}

¹Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola

²Eötvös Loránd Tudományegyetem, Török Filológiai Tanszék

³Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

This paper discusses the history of the Hungarian word *serke* ‘nit’. Despite later claims to the contrary, this word has been said to be of Old Turkic origin in our etymological dictionaries ever since Gombocz. However, among the words of Ob-Ugric and Finno-Permic languages, we can find ones that make a Uralic origin of *serke* possible. In view of those assumed correspondents in related languages, we also discuss *csíra* ‘germ’ (uncertain origin) and *sarjú* ‘aftercrop’ (unknown origin), two Hungarian words that also have attested data that can contribute to our understanding of the form and meaning of *serke*. Due to the related uncertainties in the literature and the possible Finno-Permic connections, we reconsider the etymology of *ír* ‘medicine’, too. The analysis is hampered by the fact that, in principle, formal and semantic irradiation may have occurred across members of several possible families of proto-language words. Therefore, the Hungarian forms are more thoroughly analysed in dialectological and language geographical terms, in order for the possible contacts across word families to be arranged in a more accurate chain of temporal and territorial relationships. We think that *serke* may, ultimately, be of Uralic origin; a (probably Finno-Permic) member of the family of words, with the meaning ‘head-louse’, may have got into Old Turkic, and from there it may have been reborrowed into Proto-Hungarian in the form *serke*, while the rest of the word family may have branched off due to formal changes.

Keywords: dialectology, etymology, Old Turkic, Finno-Permic, Ugric, Proto-Hungarian, Uralic, Altaic

Kulcsszavak: dialektológia, etimológia, ótörök, finn-permi, ugor, ősmagyar, uráli nyelvek, altaji nyelvek

1. Bevezetés

Hosszú előkészítés után 2011-ben jelent meg *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* (röviden: WOT.) címen Róna-Tas András és a

Nyelvtudományi Közlemények 118: 7–69.

DOI: 10.15776/NyK.2022.118.1

közben elhunyt Berta Árpád közös munkája, amely szótárszerűen dolgozza fel a magyar szókészlet ótörök eredetű jövevényszavait. Ezt Berta Árpád kezdte, majd halála után Róna-Tas András fejezte be a szótári részt, aki összefoglaló fejezetet szentelt az ősmagyar történeti fonológiának. A kötetben az ősmagyar és az ótörök fonológiai rendszerek egybevetése is olvasható. A kötet egyik lektora Honti László volt, aki korábban tanulmányként is közölt mutatókat (Honti 2016) a 2017-ben megjelent kötetéből, amelyben etimológiai megjegyzéssel látott el egyes szócikkeket (Honti 2017). Róna-Tas András egy választmányban (Róna-Tas 2017) tette közzé reakcióit. Mi e vitához nem kívánunk hozzászólni, viszont szeretnénk e párbeszédbe néhány újabb összevethető szó párral belépni, kitérve az etimológia horizontját más szavak bevonásával.

A vita során az eddigi etimológiai ismeretek gyarapodása mellett reményeink szerint újabb elméleti-módszertani kérdésekkel is foglalkozunk, s ezekre igyekeznénk megoldást is kínálni azáltal, hogy a komparatistikát, a magyar nyelvtörténetet és a dialektológiát (ld. Domokos 1997: 4) közelítjük egymáshoz; hiszen a nyelvtudományban az adatok kezdtek háttérbe szorulni a belőlük kiolvasható viszonyokkal, összefüggésekkel és az azokat működtető szabályokkal szemben (Kiss 2002/2014.I: 76). Az egyes nyelvek változásáról nyelvmélekek hiányában összehasonlító módszerek alkalmazásával nyerhetünk ismereteket, a magyar nyelv nyelvmélektelen korának kutatásához pedig a tágabban értelmezett belső rekonstrukció – amely egy nyelven belül az érintkezésben lévő területi nyelvváltozatoknak a történeti adatait is figyelembe veszi, és azokat megpróbálja kronológiai láncba rendezni – is fontos szempontokat adhat (ld. még Bakró-Nagy 2013: 178).

Munkánkban a dimenzionális nyelv szemléletet (Juhász 2011: 61) érvényesítve nem csupán a szavak alaktani változásait követjük figyelemmel, hanem a humán dimenzió bevonásával szerepet kapnak a nyelvi változás társadalmi-kulturális vonatkozásai. A szemléletet magyar, obi-ugor, finn-permi, szamojéd, valamint török nyelvek¹ történeti, területi és társadalmi változatainak etimológiai vizsgálataira próbáljuk meg kiter-

¹ Az uráli nyelvű népek és nyelveik esetében igyekeztünk a hagyományt is figyelembe véve (finn, karél) a belső elnevezéseket előnyben részesíteni, pl. mari, udmurt, manysi. A hagyományos lapp és a belső számi elnevezést ugyanakkor szinonimaként használjuk. A két komi nyelvet komi-zürjénként és komi-permjákként különböztetjük meg; a mordvin nyelveket pedig az egyszerűség kedvéért erza és moksa alakban használjuk. Egyes régebbi szótárak vagy források népneveit nem írtuk át a mai formára.

jeszteni, és a tudományágak módszereit egymáshoz közelíteni (Juhász 2019: 158), a feladat összetettségéhez (ld. Bakró-Nagy 2013: 183) mérten több terület eredményeinek figyelembe vételével. Az összehasonlító nyelvészet és az uralisztika hagyományait követve megkísérlünk korábbi etimológiákat újragondolni és új rekonstrukciókat felállítani.

A szókincs bővülésében a szemantika néprajzi hátterének, valamint a szemasziológiai és onomasziológiai vonatkozásoknak a bevonását is kulcskérdésnek tartjuk. Meggyőződésünk szerint ugyanis egy minden részletre kiterjedő etimológia nemcsak a szó eredetét fejt meg, hanem kitér a szóalak hordozta jelentés kifejezésének szemléletére és más (akár csak lehetséges) hasonló szavakhoz (mint szimbólumokhoz) való viszonyára is. A nyelvi változás ugyanis érinti a nyelvi jelek felhasználási módjait is (Benkő 1988/2003: 155). Vagyis reméljük, hogy olyan etimológiai kérdéseket is érintünk, amelyek antropológiai nyelvészeti vonatkozásaival a magyar történeti nyelvészet és komparatiztika hagyományos irányához (ld. Gulya 1970: 134; Voigt 1982: 144–145) kapcsolódnak.

2. Az etimológiai módszerek dialektológiai és szemantikai problémái

2.1. A nyelvtörténet többvonalúsága, a nyelvjárások és a belső rekonstrukció

A nyelvi változás terjedése során előfordulnak ingadozások az elemkészletben (Benkő 1988/2003: 161), egyes változások a különböző belső nyelvrendszerek kisebb-nagyobb eltéréseiből adódóan csak módosulva vagy egyáltalán nem mennek végbe (Benkő 1988/2003: 149). Az így felismerhető nyelvváltozatok határai elmosódhatnak, ezáltal a nyelvtörténeti változások kusza száalai olykor kibogozhatatlanok (Benkő 1988: 16), vagy annak tűnnek.

A megelőző diakrón változások egy-egy szinkrón állapotban összegződnek (Benkő 1988: 79). Ezért a rokon nyelvek vagy akár a magyar nyelv történeti kutatásaiban újabb szempontot tud nyújtani a szinkrón változatok összehasonlító dialektológiai elemzése (ld. Kiss 1972/2014.I: 510–512). Ez egyúttal felveti azt az elméleti kérdést, hogy az írásbeliségig később jutó rokon nyelvek különböző időben, különböző módszerrel és helyről gyűjtött adatai tekinthetők-e szinkrón adathalmaznak.

Véleményünk szerint a történeti dialektológiai összehasonlítás a régi nyelvállapotokban is lehetséges² – ismerni kellene egy nyelv megismeré-

² Így pl. az ugor kor szóképzési elemeinek az egyes leánynyelvekben való alakja és jelentéstani vizsgálatával gyarapodhatna az ugor korról meglévő tudásunk is, különösen a szóalkotási módok terén.

séhez a nyelvváltozatok rendszerbeli jelenségeit, normarendszerét, használatát egyaránt (Kiss 2002/2014.I: 66). Az idegen és a belső nyelvi kölcsönzések a szemantikai vizsgálatban utalhatnak pl. hiányzó lexikális elemekre vagy jelentésekre. A meglévő szó jelentésbővítése, a jelentésbeli névadás is a szóteremtés egyik módja, ezért szükség lenne a történeti korok lehetséges jelentésváltozásainak feltérképezésére. A jelentésingadozás kimutatására nincs módszer, csupán dokumentálni tudjuk, hogy melyik nyelvműlemben, nyelvváltozatban milyen jelentései vannak ugyanannak a szónak. Emellett hiányoznak azok a tanulmányok, amelyek az alapnyelvi szavak jelentéseinek leánynyelvi változásait lépésekben, nyelvek és nyelvváltozatok összevetésében mutatnák be. Ha pl. az ugor alapnyelvet természetes nyelvnek tekintjük – márpedig a módszertanunk szerint ekként kezeljük –, akkor ennek is voltak változatai, amelyek egymással is érintkeztek, ezért a nyelvjárásközi érintkezésben kölcsönözhetnek (Kiss 1998/2014.I: 311–312; Sipos 2005: 35–36), sőt alapvetően így vesznek át leggyakrabban nyelvi elemeket: szóalakokat és jelentéseket is (Kiss 1995/2014.I: 286). A magyar dialektológia hagyományos felosztása szerint a lehetőségek a következők (a kölcsönzések kategorizálására vö. Lanstyák 2006: 34–52):

1. Csak jelentésben közeledik egymáshoz két nyelvváltozat alakilag azonos eleme.
2. Valódi tájszók áramolnak át, ilyenkor a változás szinte teljesen hasonló az idegen szavak átvételéhez, bár a hanghelyettesítés elmaradhat.
3. Legnehezebben tisztázhatóan alaki tájszók kerülhetnek át, így bizonyos jelenségek rögzülhetnek a kismértékben eltérő alakok között. Ez a hagyományosan szóhasadásnak (párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásnak) nevezett jelenség.³

Ez utóbbi kontaktusok az alapnyelvi korok nyelvjárásai, illetve a már szétvált leánynyelvek között is jelentkezhetnek. Munkánkban többek között vélhetően ilyen példákat is körüljárunk.

Úgy tűnhet, a nyelvtudomány bizonyos ágai döntően köznyelvcentrikusan működnek (Kiss 2009/2014.I: 91), melynek oka részben az lehet, hogy számos folyamat a magyar nyelvváltozatok között (akár egymástól függetlenül több gócból kiindulva) azonos módon ment végbe, így az

³ A szakirodalom részletesebb áttekintéshez és a terminológiai problémákhoz ld. Németh 2020: 403–408.

ezekre adott magyarázat egyszerre több nyelvjárás változására is érvényes.⁴

A magyar történeti nyelvjáráskutatás még nincs azon a szinten, hogy minden magyar nyelvjárás rendszertörténetének részletes kidolgozása rendelkezésre álljon (Juhász 2019: 54) – ez hagyományosan nehezebbnek tekintett, ezért sokak által került kutatási terület (Kiss 2009/2014.I: 89).⁵ Ugyanakkor egyes nyelvtörténeti korszakokról a szinkrónia igényével készült leírások is tekinthetők belső rekonstrukciónak (ld. Toon 2005⁷: 409, 427; Schmid 2017: 92), bár ilyenkor gyakran a rendelkezésre álló nyelvm emlékek alapján egyetlen változatot kiemelve nem tudjuk, hogy a megfigyelt jelenség valóban az egész magyar nyelvterületen általánosnak mondható-e (bővebben ld. Németh 2020). A mindenkori írásbeliség számos dialektológiai tényezőt háttérbe szorít, így a különböző korok eltérő írásrendszerei miatt az egyébként rendkívül fontos és értékes nyelvm emlékek, korai élőnyelvi gyűjtések lejegyzései inherensen korlátozhatják a nyelvjárástörténeti kutatások lehetőségeit. Viszont a köznyelv elemkészletének részletes ismerete alapot szolgáltat a nyelvjárásokkal való összevetéshez.

A szóhasadásnak tűnő állapotok az eltérőbb belső változatokból való kölcsönzések eredményeként is értelmezhetők. Ezért munkánkban a történeti jellegű belső rekonstrukció módszereivel vizsgálunk meg néhány, hasonló alakokat kifejlesztő szócsaládot. Egyaránt figyelembe vesszük a mai nyelvjárások és a régi korok alakváltozatait. Ezeket ismert hangváltozási tendenciák segítségével kronológiai láncba próbáljuk rendezni. A nyelvtörténeti változások ősmagyar kori állapotából olyan alakváltozatok felvetésére törekszünk, melyek alkalmasak lehetnek az obiu gor adatok alapján ugor kori alapalakok kikövetkeztetésére. Hangsú-

⁴ Ez bizonyos fokig köszönhető annak, hogy a magyar írásbeliség viszonylag korai irodalmi igényei az egyes műfajokban előforduló nyelvi jelenségeket erősen szelektálták, másrészt a köznyelv nyelvjárás-keveredéssel való létrejöttének, végül a magyar nyelvközösség történetének olykor kedvezőtlen, belső migrációt okozó alakulásának is. A dialektológia éppen a változásvizsgálatokban nyújthat nagy segítséget (Kiss 1987/2014.I: 61).

⁵ Szükséges volna azonban a már elérhető adatokból interregionális nyelvjárástörténeti elemzéseket is készíteni, amelyből az érintkezések története jobban felderíthetővé válna (Juhász 2019: 53–55). Sőt, bizonyos területeken, mint például a történeti nyelvjárási szemantika, a szakmunkák hiánya (ld. Juhász 2019: 157, 166) nehezíti a magyar nyelv változatainak történeti feltárását. Ilyen lemaradásban vannak a nyelvjárás(történet)i lexikai, mondattani kutatások is (Kiss 1991/2014.II: 198).

lyozni kívánjuk, hogy ez a módszer lényegében azonos az obi-ugor nyelvek kutatásában alkalmazottal (Sipos 2011), annak ellenére, hogy a rendelkezésre álló obi-ugor nyelvjárási adatok nem egy időben, nem egy változatból valók, a kutatás során szükségszerűségeiből mégis egyenértékűen kezelik azokat.⁶

Feltételezésünkben a korábban az etimológiai irodalomban már taglalt szavak vizsgálatát végezzük el újra. A lehetséges hangtani és szemantikai kapcsolatok révén vizsgáljuk meg az összekötni kívánt szavakat, melyeket a hagyományos etimológiai szempontok szerint szemantikai jegyekre (Bakró-Nagy 1976: 58) bontottunk. Munkánkban a rekonstruált alapjelentések bizonyos lehetséges jelentésárnyalatait és a jelentésváltozások lehetséges irányait kívánjuk feltérképezni (ld. még Bakró-Nagy 1978, 1980, 1981).

2.2. A történeti szemantika lehetőségei

Az etimológiának önálló szemantikai szempontjai nincsenek, módszereit és adatait a jelentésváltozások általános vizsgálataiból veszi. Csakhogy a történeti jelentéstan a biztos etimológiákból állapítja meg a szabályszerűségeit (Károly 1970: 225). A jelentésváltozások vizsgálata jellegéből adódóan mindig történeti, két állapot összehasonlításán alapul, mivel változásban lévő jelentések kimutatása lehetetlen (ti. a szavak jellemzően egyetlen, meghatározható jelentésben állnak a szövegekben, megnyilatkozásokban).

A szavak jellemzően többjelentésűek, az aktuális használatban azonban ezek közül csak az egyik szerepel. A jelentések két fő típusát különböztetjük meg: a főjelentést és a mellékjelentést (Hadrovics 1992: 63) – az egyes jelentések között nincs éles törés, a főjelentéstől távolodva egyre inkább meghatározhatatlan az egyes jelentések, jelentésárnyalatok határa. A szóképzés során a mellékjelentések megerősödve átvonódhatnak egy-egy származékhoz (Ladányi 2000: 180), amelyek lexikalizálódás után más szemantikai mezőösszefüggések vagy analógiák hatására eltávolítják ezeket az eredeti szócsaládtól. Idővel a beszélők tudatában elho-

⁶ A hagyományosan laza egységnek tekintett ugor kor (vö. Honti 1997: 9; ld. még Bakró-Nagy 2013: 174) nyelvi képe ennek következtében értelmezésünk szerint az egyes belső változatok közötti nagyobb nyelvjárási különbségekből is adódhat: az ősmagyar kor elején pedig egyfajta átrendeződés következtében az ősmagyar nyelvjárások újra közeledhettek egymáshoz a gyakoribb és erősebb belső érintkezés révén.

mályosulhat a származék képzett mivolta, és elszakadhat a szó eredeti szócsaládjától, majd kialakulhat a szóhasadásra jellemző jelenség. Az így egymás mellé tehető elemek többféle alakja között legalább jelentésárnyalatokban kimutatható valamiféle eltérés (Hadrovics 1992: 88). Lexikai téren a szomszédos nyelvjárások, települések között is lehetnek különbségek (Kiss 1995/2014.I: 289).⁷ Ezek vizsgálatakor a mezőösszefüggések mellett a jelentésváltozások, a poliszémia kialakulása és a kulturális különbségek – ezek hatnak a poliszémia kialakulására (Tolcsvai Nagy 2012: 294–297) – is kitapinthatók (Epps 2019: 587–588).

A legnagyobb problémát a történeti szemantikában abban látjuk, hogy a legkorábbi idők jelentéstani változásai nem okvetlenül egyetlen nyelvváltozatban mentek végbe. A mai nyelvjárási adatok értékelését szintén nehezíti, hogy ezeknek a jelenségeit automatikusan nem vetíthetjük vissza akármeddig a múltba. Fontos kérdés, hogy egy-egy alakváltozat nyelvtörténeti felbukkanása és a mai nyelvföldrajzi elterjedtsége kapcsolatba hozható-e.

Ez a nyelvföldrajzon alapuló szemlélet és módszertani igény már az uralisztikán belül is korán megfogalmazódott (Virtaranta 1981). A közeli rokon nyelvek egymásra hatásának vizsgálatában is a helyi nyelvjárási egységek minél alaposabb, majd kontrasztív jellegű vizsgálatát tekinthetjük fontos kutatási lehetőségnek (Laanest 1981: 28–29).

3. Nehézségek az etimológiai magyarázatokban

A tanulmányban olyan szavakat mutatunk be, amelyek egy skálán helyezhetők el aszerint, hogy etimológiai szempontból mennyire valószínű a vélhető összetartozás erőssége. A lehetséges kapcsolatok figyelembevételekor kitekintünk a törökségi nyelvek adataira, a *serke* szó feltételezett ótörök hátterére és a magyar szónak az etimológiai megítélésére is. Végigvesszünk olyan magyar és rokon nyelvi szavakat, amelyek korábbi hipotézisek vagy hasonló hangalak, esetleg jelentéskör alapján összefüggésbe kerülhettek a *serke* szóval (pl. *csíra*, *sarj*) – eddig bizonytalan vagy ismeretlen eredetűeknek tartották őket, de ismert hangtörténeti és

⁷ A magyar nyelvjárási szóképzlet területi összehasonlításakor látható, hogy a szóalkotás motivációja és módja azonos, ám a jelentésbővüléssel mégis más elem nyeri el ugyanazt a funkciót (vö. a kukoricacső végén található kilógó szálak nevei: *haja*, *bajusza*, *üstöke*; *selyme*, *cérnája*, *szösze*, *bojtja*, ld. Szabó 2007: 28). Ezek a különbségek fontos szókincsbeli eltérésekről és a másodlagos jelentésárnyalatok bonyolult rendszeréről árulkodhatnak.

jelentéstani változások révén a korábbi szakirodalom újragondolásával felfejthetőnek véljük eredetüket. A nyelvtörténeti vizsgálatokba több szónak bevonjuk a nyelvjárási adatait is, megvizsgálva, hogy az eltérő alakok szóhasadásos viszonyoknak tarthatók-e.

Megvizsgáljuk az obi-ugor nyelvjárások ’ikrázik, ikrát rak’ és ’légy, légypete’ adatait, amelyek obi-ugor lexikai innovációknak tekinthetők (Sipos 2003), de alaki felépítésük és jelentéseik, jelentésváltozásaik révén e kérdésben lehet relevanciájuk. Ezt a vizsgálatot nehezítheti, hogy az obi-ugor nyelvek közti érintkezés adatok hiányában nem mindig rekonstruálható. Szintén bevonjuk az elemzésbe a finn-permi és szamojéd nyelvek potenciálisan megfelelő lexikai elemeit.

Nyilvánvaló, hogy a különböző nyelvek szókészletének, az eltérőbb nyelvváltozatoknak, a nyelvemlékeknek, illetve a nyelvemléktelen koroknak a vizsgálata eltérő módszereket igényel, valamint az etimológiában ezek kutatása is csak különböző elméleti és módszertani elvárásokkal közelíthető meg (Sipos 2011: 211). A folytatásban komparatív történeti elemzésre teszünk kísérletet.

A tanulmányban a forrásokban fellelhető jelentéseket változatlanul közöljük. Az adatok nyelvváltozathoz (irodalmi, nyelvjárási stb.) kötését is ezeknek megfelelően látjuk el. A hangok hangértékének megadásakor adott esetben az IPA értékét jelezzük szögletes zárójelben.

3.1. Kapcsolat az uráli nyelvekkel?

A magyar szótörténeti kutatásokban a *serke* szónak ótörök jövevényszó volta Vámbérynél merült fel, majd Gombocz óta (Gombocz 1908: 77) Pais kivételével a legtöbb kutató elfogadta a besorolást (TESz. 3: 523–524; EWUng. 1321). A magyar etimológiai irodalom kezdetekor megtaláljuk a török nyelvre utalás (*szirke*) mellett a számi *csurosz*, mordvin [moksa] *śarhka*, mordvin [erza] *śarko*, udmurt *szerer*, finn *szaivare* alakokat (CzF. 5: 801) – jellemzően fonetikus átírással, mely alakokban felismerhetők az eredeti szavak (ld. lent és a 4.1. fejezetet). A szerkesztők e magyarázatot fűzték hozzá: „Nevét vagy onnan kapta mert seregesen tenyészik, vagy a fiatal növéssre, csírázásra vonatkozó *ser* gyöktől, melyből *serdül*, *sereny*, mély hangon *sarj*, *sarju*, *sarjadzik* származtak [...]” (CzF. 5: 801). A TESz. a CzF. által közölt finnugor adatokkal a magyarázatban nem foglalkozik, egyszerűen elveti a finnugor kori eredeztetést.

De már Gombocz is felhívta arra a figyelmet, hogy a török eredetű magyar *serke* és török megfelelői feltűnően hasonlítanak a mordE. *śarko*,

M. *šar* 'ká, votj. *šeräl*, zürj. *šeröl*, lp. Norv. *čivros*, Lule *čīuruse-* (nom. *čīurūs*), finn *saivar*, észt *saeras*, cser. *šaryńže*, *šargene*, *šarye-ńä* 'Nisse' szavakra, miközben ezek nem tekinthetők török jövevényszavaknak (Gombocz 1908: 77). A további etimológiai vizsgálatot a Németh Gyula által uráli–török egyezésnek vélhető etimológiák teszik lehetővé. Ezek közé tartozik a magyar *serke* szó is (Németh 1928: 68, 78; Németh 1942: 77). Ezt az egyeztetést Ligeti Lajos szintén elfogadta (1953/1977: 370).

Az obi-ugor nyelvjárások 'ikrázik, ikrát rak' és 'légy, légypete' szavaiban névszói és igei minőségben is van olyan szótő (ld. 4.1. fejezet), amely potenciálisan mind a finn-permi, mind az ugor, mind az ótörök 'serke' jelentésű szavainak eredetét magyarázhatja. Az obi-ugor adatok alakai és jelentéstani szempontból is megfeleltethetőnek tűnnek. A két obi-ugor szócsalád egyesíthető, a Sipos által feltételezett elsődleges jelentésű 'pete; petét rak' (2003: 171–174) nomenverbunként kellően alkalmas lehetett arra, hogy igei és névszói származékokat alakítson ki, szemantikai oldalon pedig metaforikus átviteleken keresztül különféle állatok petéit, ikráit, tojásait stb., valamint magát az abból kifejlődő állatot is kifejezze. Az 'ikra; ikrát rak', 'légy, légypete' jelentésű obi-ugor szavak szókezdő *s* hangja FU *š- (~ ? FU *č-) > Ug *š- > ősmagyar *sz-* ~ *s-* (> *cs-*), OUg *s-* lehetséges változási sorba illeszthetők bele.

A továbbiakban ezért a török etimológiát kritika alá vesszük, illetve kitérünk az ugor szócsalád lehetséges uráli kapcsolataira is. A WOT. nem fűz magyarázatot a török nyelvi adatok lehetséges jelentésváltozásaihoz, így nem derül ki, hogy a szócikkben is említett **sir* (< **sirV*) feltételezett névszói szótő kapcsolódik-e, illetve hogyan kapcsolódik egyrészt az elsődlegesnek tűnő 'serke, tetűpete' jelentéshez, másrészt a 3.3. fejezetben bemutatott másodlagos törökségi jelentésekhez. A magyar *serke* ótörök eredetét biztos etimológiának fogadja el, és a törökségi nyelvek közti elterjedtség komoly érv emellett (egyedül a jakutban és a hozzá közel álló dolgában nem lelhető fel megfelelő). Ugyanakkor a törökségi adatok jelentésbeli specifikussága és csekély mértékű jelentésbővülése (az említett mellékjelentések ellenére is) elgondolkodtató.

Az UEW szerint a finn-permi korra tehető a 'serke' jelentésű rokon nyelvi szavak kikövetkeztetett közös őse: FP **šajðrə* 'serke' (UEW № 1581). A szerkesztők szerint a következő leánynyelvi adatok tartoznak ide: komi-zürjén (S) *šeral*, (Lu) *šerol*, (V) *šerov*, komi-permják *šerəv*, jazvai *še-rəl*; udmurt (S, G) *šerel*, (M, Uf, J) *šerer*; mari (KB) *šarkeñä*,⁸

⁸ Räsänennél talán ez az adat megfelelhet a *šaryeñä* alaknak.

(U) *šarkenće*, (JU) *šorkencə*, (B) *šarkince*; erza-mordvin *šarko*; moksa-mordvin *šaRka*; számi (L) *tjiurōs* 'fiatal tetű, serke', (N) *čiwros -w'rus-* 'fiatal tetű', (Not) *čevres*, (Kld) *čivrēs*, (T) *čuivres*; észti *saeras*, *saere*; finn irod. *saivar*, reg. *saivara*. Az északi számiban a *saĵvviēr* és az észti-ben a *saevār* alakok finn átvételek. Az SSA hoz példákat a kisebb balti finn nyelvekből is: izsór *saivar*; karél *saivar*, *tšaivoi*, lúd *saivar*; vepsze *saivar*, keleti vepsze *sairud*; vót *saivēr* 'táin muna'. Az eredeti közfinn alak **sajra* lehetett (amelynek közvetlen leszármazottja az észti és a déli vepsze adat), amelyhez képest a -v- hanggal bővült tövek másodlagos átszótagolás eredményei (SSA 3: 117).

Az etimológiai irodalomban ezeket az adatokat és az általunk is felhasznált obi-ugor adatok egy részét szintén egyeztethetőnek jelzik, az SSA vándorszóelőzménnyel is számol (ld. SSA 3: 117–118). Még korábban pedig a KESKJa Setäläre hivatkozva megemlíti, hogy a szócsalád a finnugor nyelvekben török jövevényszó lehet (KESKJa 251).

Csúcs az ősspermi korra **šeral* ~ **šerel* ← **šeräl* alakokat rekonstruált, a vokálisok változásának pontosabb iránya nehezen meghatározható (Csúcs 2005: 378). Az EWTsch szerint az ősmari alak **šorpe-ńz* lehetett, de a magyarázatok között mégis **u* hangot tesznek fel előzményként az első szótagban – meglepő módon a csuvasban is.⁹ A *k*-val közölt adatokat az UEW Wichmanntól veszi át, a mari nyelvjárások adataiban a *-k*-talan török hatással magyarázható (EWTsch 222; a *-k*- Róna-Tas szerint is a hasonló hangzású török szó hatására jöhetett létre, 1983: 339). A mordvin és a mari szavak összetartozását fonetikai szempontból nem tartja elfogadhatónak, ezért a finn-permi eredetet elveti, illetve megemlíti azt, hogy az SSA megkockáztatja a vándorszóként való magyarázatát (EWTsch 222). Ha a mordvin és a mari szavakról kiderülne, hogy török átvételek, a finnségi, lapp és permi szavak akkor is közös eredetűek, ez pedig továbbra sem zárja ki Róna-Tas feltevését a finn-permi alapnyelvből az őstörökbe való kölcsönzésről.

A szemantikai nehézségek miatt további hasonló hangalakú rokon nyelvi szavak vizsgálatát is indokoltnak tartjuk. Előfordulhat, hogy ezek a jelentésárnyalatok bizonyos köztes alapnyelvi állomásokban jöttek létre, és lettek önálló szócsaláddá a jelentésváltozás során. A következő al-

⁹ A csuvas szó változási folyamata: nyugati ótörök **sirkä* >> kései ócsuvas **širkä* >> csuvas *šārka* (Agyagási 2019: 151). A kései középcsuvasban **ä* > *a* velarizáció játszódott le (Agyagási 2019: 235), amely visszahathatott az első szótag középcsuvas korban redukálódott magánhangzójára. Kérdéses, hogy a folyamatban hol szerepelhet **u* hangot tartalmazó fázis.

fejezetben ismertetjük az UEW-ben szereplő adatokat, és ezeknek a szakirodalomban megfogalmazott problémáit. Ezekre a szócsaládokra a 4.2–4.4. szakaszban térünk ki részletesen.

3.2. Az alaki egybeesések és a szemantikai átfedések nehézségei az uráli nyelvi adatokban

A magyar *serke* etimológiai irodalmában jelentkező nehézségnek azt látjuk, hogy több szócsalád tagjai alakíthattak ki olyan homonim alakokat vagy hasonló jelentéseket, amelyek alapján a szócsaládok összekapcsolhatónak tűnnek: *serke* 'kása, pép' ~ *sërkeleves*, *sërkeleves* ~ *sërkelevës* 'búzadarából készített leves'; *sörkefű* 'gyenge minőségű szénát adó fűfajta' vagy *serke* 'rügy'. Véleményünk szerint a *serke* 'fejtetű petéje' nem tartozhat a *serkent*, *serken* ige családjába, mert ezeknek az összevonhatóság alapját nyújtó 'fakaszt', illetőleg '<növényzet> újra kihajt' jelentése egyaránt csak a 18. századtól adathozható, továbbá a *serke* és a *serken* összefüggését a TESz. is elvetette.

Az UEW-ben a magyar adatok között találunk még (lehetséges hang- és jelentésváltozásokkal) a *serké*-hez köthető szót: ez pedig a *csíra* 'mag friss hajtása; növény vagy más élőlény kezdeménye; embrió', illetve a nyelvjárásokban előfordul még: *csíra*, *csír*, *csíra*, *céra*, *cira*, *csírka* 'Keim; ? veszedelmes kelés a ló fejében v. az éneklő madár farka tájékán [sic!]; gefährliches Geschwür im Kopfe des Pferdes oder am Schwanzansatz eines Singvogels'. A *csíra* szó ugor kori (vagy bizonytalan: TESz. 1: 539, EWUng. 219), csak manysiban fellelhető párhuzamai vannak szintén 'Keim (csíra)' jelentésben: KU *šark*, P *šürk* ~ *širk*, LO *širka*, valamint a TJ *čürkī-t* 'keimen, sprossen' ige. Az ugor kori rekonstrukció tehát a magyar és a manysi alapján ?Ug **čör₃* vagy **čör₃k* 'csíra' lehetett. A magyar adatok csak akkor lehetnek ugor koriak, ha a *cs*- kezdetűek az elsődlegesek, illetve a magyar szó eredetileg palatális hangrendű volt. Az eltolódás más vegyes hangrendű, velárisként viselkedő szavak analógiájára jöhetett létre. A szótár szerkesztőinek megjegyzése szerint a manysi adatokban látható *rk* vagy az *-*rk*- folytatója, vagy képző. Ha *-*rk*-hangkapcsolattal számolunk, akkor a két nyelv adatai nem egyeztethetők (UEW № 1739).

Csupán a velaritás és a szemantika szempontjából némileg eltérő ?FU **čör₃* 'virág, bimbó, bogyó (éretlen)' (UEW № 86) alapalakhoz az UEW-ben az északi számi *čuro* 'unripe cloudberry', Friis *čuruk* 'bacca immatura, cruda'; hanti Kaz *šorax* 'Blüte (des Heus, des Grases, der Beere, des Baumes)', *šoraxat* 'Blüten bekommen', Ni *šorxamt* 'Beerenknos-

pen bekommen (die Ahlkirsche)'; manysi K, P *šōr*, So *šōri* 'Blume' társulnak. Az etimológiához fűzött magyarázatban a Wichmann javasolta finn *terho* 'Eichel, Nuß', erza *seŕa*, moksa *šārä* 'Eichel'¹⁰ szavak idetartozását elvetik.¹¹

1. táblázat: Az ?Ug **čörz* (**čörkz*) 'csíra' és a ?FU **čörz* 'virág, bimbó, bogyó (éretlen)' alapalakokhoz tartozó leánynyelvi adatok az UEW alapján

	magyar	manysi	hanti	számi
?Ug * <i>čörz</i> (* <i>čörkz</i>)	<i>csíra, csir,</i>	KU <i>šark,</i>		
	<i>csira, céra,</i>	P <i>šürk ~ širk,</i>		
	<i>cira, csirka</i>	LO <i>širka,</i> TJ <i>čürkī-t-</i>		
?FU * <i>čörz</i>		K, P <i>šōr,</i>	Kaz <i>šorəχ,</i>	N <i>čuoro,</i>
		So <i>šōri</i>	<i>šorχat-</i>	Friis <i>čuruk</i>
			Ni <i>šorχəmt-</i>	

A 'mag' jelentéskörben találjuk még a bizonytalan ?FW **šora* '(gabona)mag' rekonstrukciót (UEW № 1596), amely több szempontból is figyelmet érdemel. Egyfelől az idevont mari KB *šaräš*, U *šüraš* 'Grieß, Graupe, Grütze, Brei', U, M *šürö* 'Suppe', B *šürö* 'Kohlsuppe', B *šüraš* 'Grieß, kleiner Hagel' és erza *šuro*, moksa *šora* 'Korn, Getreide' példák egy másik etimológiához, még hozzá a ?FW **šure* 'kása, (durva v. finom) dara, pép' (UEW № 1601) rekonstrukciójához is csatolhatók, ami jelentésüket tekintve logikusabbnak is tűnik számunkra (vö. a magyar *serke* 'pép, kása' jelentésével). Másfelől a finnségi adatok: finn *sora* 'Kies, Kiessand, Grus, Grand, Grieß', észt *sora* 'pieni helmi, munan keltuainen; kleine Perle, Eidotter', reg. *sōra* 'murentunut kivi, zerkrümler Stein' szókezdő s- hangjának többféle uráli előzménye is lehet. Az UEW magyarázó részében továbbá szerepel a nyenyec S *šorā* 'Zirbelnuß; eßbarer Kern der Zirbelnuß; Same (der Kiefer, Fichte, Tanne, Lärche)', amely szó amiatt nem tartozhat ide – leszámítva a 'mag' jelentést –,

¹⁰ Ugyanakkor a mordvin példákat akár bizonytalanul összetartozónak vehetnénk az imént felsorolt szavakkal (a finn szó kivételével, bővebben ld. 4.3. fejezet).

¹¹ Rédei a komi-permják *žor* 'szürke, szürke hajú; (éretlen) bogyó', *žoriz* 'virág' szavakat egyrészt nem tartja szétválaszthatónak az udmurt *žar* 'szürkület, hajnal stb.' szócsaládjától (Rédei 1977: 210–211), másrészt ezek a szavak a magyar *szürke* szóval együtt egy másik szócikkben szerepelnek (UEW № 62).

hogy a nyenyec szóeleji *ś*-szibiláns szabályosan szókezdő U **ś*-affrikátára vezethető vissza. Másfelől a finn *sora* szót a SSA az erza *suro* és moksa *sora* 'jyvä, vilja' jelentésű szavakkal rokonítja egy közös, ?FW **sora*, **cora* 'hirssi' alapalakra visszavezetve, de nem zárja ki a szó indoeurópai eredetét sem (SSA 177).

Az előbbi mordvin szavak ('Hirse' jelentésben) az UEW szerint a FP **sor3* 'növényfajta, ?gabona' (UEW № 1572) biztos besorolású rekonstruktumhoz sorolhatók az udmurt *S zjr*, S, M *zēr* 'Roggentrespe (Bromus secalinus)', Uf *zēr* 'Roggentrespe (Bromus secalinus), ein Riedgras'; komi-zürjén *S zēr*, komi-permják *zēr*, PO *zür* 'Hafer' szavakkal együtt. Fonológiai és szemantikai okból a szerkesztők kizárják a finn *sara* 'Riedgras, Segge (Carex)' és a lapp Friis *sairro* 'semen' szót. A finn szót a KESKJa viszont még kérdőjellel ellátva idekapcsolja (KESKJa 106), az SSA azonban a közfinnbe került germán jövevényszónak tartja a karél *šara*, *šareikko*, lüd *sara*, *saraheĩn*, vepsze *šarahĩn* 'sara [sás]' szavakkal együtt (SSA 131–132). Az ősspermi korra rekonstruált alapalak **zōr* 'eine Art Pflanze, ?Getreide' (Csúcs 2005: 399).

További vizsgálatokra tartjuk érdemesnek a manysi T *tēr* 'orvosság', É *tērpi* 'kenőcs, pép', illetve a hanti DN *tərap* 'csalétek' szavakat, melyeken a *-p(-)* elem denominális névszóképző. A TESz. ezen obi-ugor szavakhoz kapcsolja a magyar *ír* 'orvosság stb.' szót bizonytalan etimológiaként, és egy **ter3* (**tēr3*) alapalakot tesz fel az ugor korra a rekonstruktum jelentésének megadása nélkül (TESz. 2: 228). A magyar szónál nem dönthető el a szerkesztők szerint, hogy ezen obi-ugor szavakkal rokon-e vagy szóhasadással jött létre az *ér* 'vérér' szóból. A szemantikai mezők sorrendisége is kérdéses, ugyanis nem a 'gyógynövény gyökere' jelentést, hanem magát az orvosságot tartják eredetinek, amelyből másodlagosan, érintkezéssel alakulhatott ki a botanikai konnotáció.

A TESz.-ben megadott ugor kori előzmény nyilvánvalóan téves. A magyar *ír* lekopott szókezdő mássalhangzója miatt vélhetően itt egy zöngétlen dentális spiránst (**ʃ*-) kell feltételeznünk a rekonstruktumban. Ez a hang más, uráli eredetű szavaknál egy korábbi uráli/finnugor¹² **s*- vagy **š*-szókezdő szibiláns folytatása. Emiatt a valószínű változás és a ma-

¹² A külföldi kortárs uralisztikai elméletek nem feltétlenül számolnak finnugor korral, ezért tanulmányunkban az uráli és a finnugor jelzők lényegében szinonimák. A kérdés friss áttekintését ld. Salánki et al. 2021: 12-es lábjegyzet.

gyarban megtalálható 'gyógyfű' jelentés miatt kíséreljük meg ezeket az ugor szavakat a fentebbi szócsaládok mellé sorolni.¹³

Az UEW-ben a fent említett, szintén bizonytalan ?FW **sure* 'kása, (durva v. finom) dara, pép' finn-volgai korra tett alapalakhoz a kérdéses mari és mordvin szavak mellett az észti *suurmad* 'Grütze', *suurus* 'Frühstück [sic!], Zukost (Mehltrank) des Viehes zum Heu und Stroh', karél *šuurima*, *suurima* 'suurimo, ryyni, Graupen, Grieb, (geschältes) Korn' és a finn *suurimo*, *suurima* 'Graupen; Grieb', *suurus* 'Mehlschwitze, Einbrenne, Frühstück' szavak tartoznak. Emellett a számi adatok finn jövevényszavak, és a magyarázatban megint szerepel a nyenyec *šorā* szó. Előkerül még a komi *šura-rok* 'dara, tkp. kiszáradt kása' Kalima és A. Kövesi javaslata alapján, ezt azonban a szerkesztők a *šur-* 'черпцветъ, зачерпцветъ, затвердетъ' igéből képzett szónak tartják, így nem vonható ide.

A finnségi adatok *suuri*, *suur* stb. 'nagy' jelentésű változatait a későbbi kutatásokban valamiféle indoeurópai (ösgermán) jövevényszónak tekintik (vö. SSA 202, ill. EESR 491), így ezeket kizárhatjuk a vizsgálatból. A SSA a finn *suurimo*, *suurus* szavakat a *suuri* szóból képzett **suuria* igéből származtatja (SSA 202–203).

2. táblázat: A FP **sor3* 'növényfajta, ?gabona' és az ?Ug *[*ʃ*]er3 (*[*ʃ*]ēr3) alapalakokhoz tartozó leánynyelvi adatok az UEW és a TESz. alapján

	magyar	manysi	hanti	komi	udmurt	mordvin
FP * <i>sor3</i>				S, P <i>zēr</i> , PO <i>zür</i>	S <i>zjr</i> , S, M, Uf <i>zēr</i>	E <i>suro</i> , M <i>sora</i>
?Ug * <i>ter3</i> (* <i>tēr3</i>)	<i>ír</i> , <i>gyógy-ír</i>	T <i>tēr</i> , É <i>tēpi</i>	DN <i>tərəp</i>			

3. táblázat: A ?FW **šora* '(gabona)mag' és a ?FW **sure* 'kása, (durva v. finom) dara, pép' alapalakokhoz tartozó leánynyelvi adatok az UEW alapján

	mari	mordvin	észti	karél	finn
?FW * <i>šora</i>	KB <i>šaräš</i> , U, B <i>šüraš</i>	E <i>šuro</i> , M <i>šora</i>	<i>sora</i> , reg. <i>sōra</i>		<i>sora</i>
?FW * <i>sure</i>	U, M, B <i>šürö</i>		<i>suurmad</i> , <i>suurus</i>	<i>šuurima</i> , <i>suurima</i>	<i>suurimo</i> , <i>suurima</i> , <i>suurus</i>

¹³ Véleményünk szerint ugyanis az 'orvosság' jelentés másodlagos, bővebben ld. 4.4. fejezet.

Szemantikailag a 'darabka' jelentéshez kapcsolódik még a ?FP **ćõrë* 'kis, kicsi' rekonstruktum (UEW № 1208) és az idevonatkozó leánynyelvi adatok: zürjén S *ćir* : *ñañ-ćir* 'Brotkrümchen', permják *ćir* : *туру-ñ-ćir* 'Heustreu (feines, wie zu Häcksel gewordenes Heu)', udmurt S *ćirj* : *ćirj-pirj*, K *ćâr* : *ćâr-pâri* 'Kleinigkeiten, Kleinsachen', M, K *ćâr* 'Kleinigkeiten', M *ćirj* : *ćirj-pirj*, MU *ćiri* : *ćiri pîri* 'sehr klein; Krume, Brocken', mari KB *cərä* 'sehr fein, sehr dünn (z. B. Eis, Zwirn)'. A szemantikai vonatkozásokon túl ez a rekonstruktum hangalakilag megegyezik a 'csíra' szóéval, így ezt is összevetésre érdemesnek tartjuk (ld. 4.3. fejezet). Az ősszermi rekonstruktum PP **ćiri* 'klein' (Csúcs 2005: 324). Makszimov szerint a komi szavak átkerülhettek az udmurtba is (сч. вч.: кез. *чир* 'мелкая частица, крупинка; соринка') másodlagos nyelvi érintkezés útján, illetve a finn-permiből örökölt szavak közé felveszi a keleti permják (jazvai komi) *ч'өр* 'труха' adatot (Makszimov 2018: 151). A mari irodalmi nyelvben a *чыр* 'незначительность в движении, в работе' alak található, és az ősmari korra egy **ćira* alakot lehet kikövetkeztetni, melyhez rekonstruált jelentést nem adnak meg a szerkesztők (EWTsch 7).

4. táblázat: A ?FP **ćõrë* 'kis, kicsi' alapalakhoz tartozó leánynyelvi adatok az UEW és Makszimov alapján

	komi	udmurt	mari
?FP * <i>ćõrë</i>	S <i>ćir</i> : <i>ñañ-ćir</i> ,	S <i>ćirj</i> : <i>ćirj-pirj</i> ,	KB <i>cərä</i> ,
	P <i>ćir</i> : <i>туру-ñ-ćir</i> ,	K <i>ćâr</i> : <i>ćâr-pâri</i> ,	irod. <i>чыр</i>
	PO <i>ч'өр</i>	M, K <i>ćâr</i> ,	
	(→ udmurt сч. вч.: кез. <i>чир</i>)	M <i>ćirj</i> : <i>ćirj-pirj</i> , MU <i>ćiri</i> : <i>ćiri pîri</i>	

3.3. A *serke* ótörök háttérének szemantikai nehézségei

A WOT. szócikke (WOT. 2: 720–721) részletesen foglalkozik a törökségi adatokkal és a mongol átvétel (irodalmi mongol *sirke* 'egyfajta bolha') lehetőségével, illetve a magyar alak kutatástörténetével. A magyar szó első előfordulása az 1246/1383: ?*sirque* helynév. Véleményünk szerint jogos a bizonytalanság, ugyanis ez akár a *csirke*¹⁴ szót is magában rejthe-

¹⁴ Sőt ld. még a *Cserke* 'sarjerdő, fiatalos' helynevet is (Reuter 1973: 222–223). De a *Serke* - ~ *Sörke*-, *Serkés*-féle nevek talán 'tetves' jelentésű alapszóra is visszavezethetők, ld. *Bolhás* 'bolhás' helyneveket (FNÉsz. 1: 233, 2: 136; továbbá OklSz. 82). Ezeknek az 'elhanyagoltabb fálurész' jelentésű *bolhás* köznévvvel való kapcsolata is figyelmet érdemel.

ti, mert a korai ómagyar korban az *s* graféma a [tʃ] jele is lehetett (ld. Hoffmann 2010: 91). Az *i* a korai ómagyar kori írásbeli eltolódás miatt *ě*-ként is olvasható (Benkő 1980: 89–93), de az ómagyar kori nyíltabbá válás (E. Abaffy 2003: 327) miatt valódi *i* > *ě* változásról is lehet szó. Elképzelhető még az ún. nyílt *ě*-zés jelensége is (Deme 1956: 158–161). A többi adat a TESz.-ben és az EWUng.-ban is már 15. századi, ezeknél a fenti bizonytalanságok nem állhatnak fenn.

Az UEW szerint Róna-Tas szóbeli közlésében még annak a lehetőségéről beszélt, hogy az ótörök szó esetleg a finn-permi alapnyelvi **šajbr̥z* 'serke' átvétele,¹⁵ továbbá egy másik munkájában ennél bővebben is foglalkozik a kérdéssel (vö. Róna-Tas 1983). Róna-Tas valószínűleg téves olvasattal értelmezi a bizonytalan veláris vokálist jelölő *ʃ* grafémát gammaként (**šajbr̥z*), és ebből a finn-permi alapalakból származtatja a **šajbr̥z* > **šir̥z* > **šir̥z* változáson keresztül az ótörök **sirke* átvételt (1983: 339) – ami a nyilvánvalóan téves olvasat miatt nem lehetséges útvonal. Később Róna-Tas nem ragaszkodott ehhez az 1983-as ötletéhez, ugyanis a WOT. vonatkozó szócikkében már nem hivatkozik rá.

A magyar *serke* szó török etimonja *sirkä* 'tetűpete', amelyre Clauson (1972: 850) szerint az összes török nyelvben van megfelelő. Ő maga nem írja, hogy ez tőszó vagy képzett szó volna, noha a WOT.-ben azt olvashatjuk, hogy Clauson szerint tőszóval van dolgunk (WOT. 2: 720). Erdal úgy gondolja, hogy olyan török lexémákhoz tartozik, amelyek kis állatokat, rovarokat és madarakat jelölnek és a *-gA* képzővel jöttek létre (Erdal 1991: 83); a *-gA* > *-kA* változás az *-r-* hatására történhetett. A *sirkä* töve egy ismeretlen névszói **sir* (< **sirV*). A mongol *sirke* esetleg török jövevényszó, amelynek török alapnyelvi alakja **sirVgä* lehetett. A törökségi rekonstruált alak tehát a nyugati ótörökben **sirke* > **širkä*, a keleti ótörökben **sirkä* 'tetűpete'. Az *s* > *š* változás a nyugati ótörök felső nyelvválású *i*, *ī* hatására következhetett be (Ligeti 1986: 18, 526; Agyagási 2019: 56–57).

A csuvasból a cseremiszbé is átkerült a szó (WOT. 2: 720), Räsänen ezt *šaryeñä* alakban idézi. De emellett hoz még [erza] mordvin adatot is: *šarko*. Mindkét szónak a jelentése 'tetűpete' (Räsänen 1969: 423). Az etimológiai szótárak idézett adataiból levonható az a megállapítás, hogy a jakut és a dolgán kivételével mindenhol megtalálható a *serke* 'tetűpete' megfelelője (WOT. 2: 720–721). Az ESTJa adatai (287–288, a szócikket

¹⁵ „Die **türk.** Wörter sind möglicherweise frühe Entlehnungen aus der **FP**-Grundsprache (Róna-Tas: mündl. Mitteilung)” (UEW № 1581).

Blagova dolgozta ki) alapján részletesebb képet kapunk a törökségi nyelvekben található jelentésekről. Ezeket most kivételesen lefordítva közöljük:

1. mindenütt 'tetűpete';
2. ujjur, karaim 'tetű';
3. csuvas 'rovartojás'; törökországi török 'bolhapete, ágyipoloska tojása stb.', baskír 'méhlárva';
4. kazáni tatár 'penész a folyadékon'; csuvas 'penész, gomba a sörön';
5. kazáni tatár 'színes folt a kenyéren', baskír, tatár, csuvas 'folt';
6. karacsáj-balkár 'zuzmó';
7. kirgiz 'ekcéma' (tkp. 'kidudorodás, kipattogzás').

Blagova a 4–5. jelentést periferiálisnak tekinti, az 1–3. jelentésekből aszszociációs változással alakulhattak ki. A 6–7. jelentés átvitt értelmű használat során alakult ki.

A törökségi adatok szemantikai vonatkozásaiban rendkívül hasonlítani az uráli (és bennük a magyar) adatok egyes elemeihez (ld. a 4. fejezetet). Érdekes jelenség, hogy csak az ujjur és karaim nyelvekből van adat a 'tetű' jelentésre. Ez is utalhat arra, hogy a 'tetűpete' jelentésű alak jövevényszó, nem pedig szerves, belső etimológiai fejlődés eredménye, hiszen nem általános az a jelenség, hogy az imágót és annak petéjét vagy lárváját ugyanazzal a szóval nevezzék meg. Az uráli nyelvekhez hasonlóan másodlagosan végbement a 'tetűpete' → 'vmiféle rovar és petéje' jelentésváltozás. A hasonlóságon alapuló átvitel kiterjedése szűkebb hatókörű a törökségi nyelvekben, pl. a halikra és a tetűpete hasonlósága kívül rekedt a központi jelentés köré kiépülő mellékjelentések rendszerén.

Érdekes párhuzam, hogy az uráli adatok 'növényi termésből készített étel', 'kása, pép' jelentésű szavai hangalakilag is közel állnak a 'tetűpete, serke' jelentésű, a 3.2. fejezetben szereplő finn-permi adatokhoz, amely akár hathatott is a finn-permiekkal kontaktáló tatár és csuvas szavak jelentésfejlődésére. Nehezíti a tisztázást, hogy jellemzően nem mutatkoznak meg egyidejűleg a jelentések egyetlen nyelven belül, így a jelentésváltozás egyértelműen nem bizonyítható, inkább kölcsönzés következtében bekövetkező jelentésszűkülés tehető fel. Ez csak a kazáni tatár és csuvas szavak esetében adatolt, emiatt nem mondhatjuk, hogy a törökségi nyelvekben kimutatható lenne a NÖVÉNYEK ÉS REPRODUKCIÓJUK → <VALAMIVEL> SÚRÚN BENŐTT (VAGY ÉPPEN NÖVEKVŐ) → FERTŐZÖTT

fogalmi körökhöz köthető jelentésváltozás. Vagyis nincs használatban a szócsalád a NÖVÉNYEK ÉS REPRODUKCIÓJUK fogalmainak megnevezésére. A karacsáj-balkár 'zuzmó' jelentés inkább a kazáni tatár 'penész a folyadékon' és a csuvas 'penész vagy gomba a sörön' jelentéssel lehet metaforikus kapcsolatban. Ezek a kazáni tatár és csuvas jelentések egyrészt a sör gabonából készült volta miatt, másrészt a penész és a gomba folyadéknál sűrűbbnek tűnő állapota miatt alakulhattak ki. A kazáni tatár és a csuvas adatok e jelentése metaforikus átvitel útján kapcsolatban áll a kazáni tatár 'színes folt a kenyéren' és a baskír, tatár, csuvas 'folt' adatokkal a penészes rész megnevezésének általánossá válása, majd egyszerűen a jelenségre vonatkoztatása révén.

A kirgiz 'ekcéma' (tkp. 'kidudorodás, kipattogzás') jelentés levezethető a törökségi nyelvekben általánosan meglévő 'tetűpete' jelentésből. Az ÁLLATOK ÉS REPRODUKCIÓJUK → FERTŐZÖTT fogalmi körébe tartozó változás a hasonlóság tapasztalatán alapul. A tetvek csípte és ekcémás bőrterület megnevezése azt mutatja, hogy metaforikus névátvitellel bővült a szócsalád eredeti jelentése.

3.4. A szókezdő szibilánsok és affrikáták kérdése a magyarban és az obi-ugorban

Az általunk összegyűjtött magyar adatok a szibilánsok és affrikáták bonyolult(nak tűnő) rendszere miatt elsőre talán nehezen kibogozhatók. A finnugor *ś- magyar folytatásainak a szakirodalmi hagyományban kettős megfelelése lehet: *sz* és *s* (Bárczi 1947: 82–83; Benkő 1957: 68; Hajdú 1973: 102–106; Bereczki 2003: 73–75). A finnugor *ć- pedig *cs*-vel, *s*-sel és *sz*-szel kezdődő adatokat mutat, emögött ősmagyar nyelvjárási megoszlás sejthető (Benkő 1957: 50, 68). A magyar nyelvjáráskutatásban a szókezdő hangok és bizonyos toldalékok között is feltételezett *sz* : *s* : (*cs*) megoszlás régtől fogva ismert jelenség (a történeti áttekintéshez ld. A. Kövesi 1972: 61–64), de történeti megítélése nem egységes (pl. Honti 2017: 177–178).

Egy lehetséges időrendet felvázolva a *ś- > *sz*- ~ *s*- és a *ć- > *cs*- ~ *s*-láncok egymás melletti változatokat alakíthattak ki. Az *sz*- > *s*- nyelvjárási változás lehet kronológiailag a legkorábbi, nincs arra nyom, hogy a nyelvemlékes időben *s* > *sz* változás történne a magyarban – a jelenség toldalékokat is érint (vö. *jószág* : *jóság*). A. Kövesi szerint az *sz*-ezés csak nyelvjárásszigetekben mutatható ki, és nem következhetett be az ugor korban, hanem ősmagyar jelenség (1972: 73, de ld. korábban Bárczi 1980³: 503), noha Honti szerint ez ugor kori sajátosság, és a hagyomá-

nyosan feltett *sz* > *s* helyett éppen fordított változással számol (Honti 2017: 177–178). A vizsgált szócsoporthoz azonban előfordul a *szerjedező* 'növekvő bajusz', illetve találunk utalást a *serke* – de adattal nem idézett – *szerke* alakváltozatára. Az utóbbi alapján kellett lennie az előbbi változástól eltérő, későbbi és jellegében még szűkebb, regionális *s* > *sz*-változásnak is.

A további nyelvjárási *s* > *cs*- és *cs* > *s*-változások valószínűleg nem egy időben zajlottak. Ellentétes folyamatok, de talán nem visszaütés következményei. Meglátásunk szerint a *cs* > *s*- még ősmagyar kori lehet, az *s* > *cs*- viszont már ómagyar kori. Utóbbiban A. Kövesi a permi nyelvek hatását látja az ősmagyar nyelvjárásokra (A. Kövesi 1972: 72). Az ótörök jövevényszavak legkorábbi rétege előtt már létezhetett ez az ősmagyar nyelvjárási jelenség (A. Kövesi 1972: 68).¹⁶

A finnugor alapnyelvben (FU) lehetett *č- és *ć- affrikáta is, e két hang még a proto-obi-ugor (OUg) alapnyelvben is létezhetett. Ezek közül az ősvogulban *č- > *š- változás mehetett végbe, az őshantiban megmaradt a *č-. A *ć- megmaradt az OUg nyelvben és a két leánynyelvben is. A szókezdő *ć-nek a magyarban *cs*- (8 adat) és *s*- (3 adat) folytatása van (WOT. 2: 1025). Vannak példák FU *č- ~ *š- váltakozásra, ebben az esetben az ugor nyelvek adatai szöveleji *š-re mutatnak. A FU nyelvben *s-, *š-, *ś- szibilánsok lehettek. A *ś- > *sz*- (37 adat) a késői ősmagyar korban történhetett, de néhány esetben *s*- a folytatója – ez azonban kései, másodlagos változás (WOT. 2: 1027–1028).

Az ősvogulban csak *ć- affrikáta lehetett, ez a déli nyelvjárásterület kivételével mindenütt szibilánssá lett. Az ősvogulra csak két szibilánst tehetünk fel: *s- és *š-. Ezek a keleti terület legnagyobb részében és északon *s* hangban eshettek egybe, a KU nyelvjárásban e folyamat még tart. A *ć- hangnak a keleti, nyugati és északi területen bekövetkezett szibilánssá válásával bővült az efféle hangok rendszere. Az *s- folytatója minden nyelvjárásban és pozícióban *s*-. Az *š- megmaradhatott a déli és nyugati nyelvjárásokban, valamint a KU terület egy részén, míg máshol egybeesett az *s*- hanggal. A KU Jk. nyelvjárásban csak az eredeti š- főnéma helyén találunk ingadozást (Honti 1999: 43–46, 54).

Az ősosztjában két affrikáta lehetett: *ć-, *č-. A keleti és déli nyelvjárásokban *ć- > *t*-, az északi nyelvjárásokban *ć- > *ś*- változás zajlott

¹⁶ Róna-Tas szerint a török jövevényszavak *s* ~ *cs*- ingadozása az ugor korból örökölt *ś- és *ć- hangok ősmagyar kor utáni depalatalizálódásával függ össze (WOT. 2: 1150).

le. A *č- (Sal. kivételével) keleten megőrződött, délen szótagkezdő helyzetben č, szótagzáró helyzetben č és š is. A Sal.-ban keleten és északon š-sé asszibilálódott, amely az O-ban s-szé lett (č- > š- > s-). Az ősszótjakra kikövetkeztett egyetlen szibiláns, az *s- folytatója minden nyelvjárásban az s- hang (Honti 1999: 96–100).

Az uráli vagy finnugor kori *ś- a manysiban hol s-, hol š- hangnak felel meg. Ha š-ező manysi nyelvjárásokban š-t találunk, az ősvogulban is *ś-sel számolunk, ha viszont s-t, akkor annak előzményeként is *s-t tehetünk fel. Az ugor alapnyelv felbomlását követően kell *ś- > obi-ugor *s-, *š- változással számolni. Az uráli, finnugor (legalább részben, ld. Bakró-Nagy 2001: 87) és ugor alapnyelvi *č-nek szintén *š- volt a folytatója az ősvogulban. Honti az ugor korra *s- mellett *ś-szel is számol, mégpedig a magyar sz- ~ manysi š- ~ hanti s- megfelelést mutató szavakban, jóval ritkábban a m. s/(sz)- ~ manysi s/š- ~ hanti s- megfelelésű etimológiákban (Honti 1999: 125).

4. A javasolt megoldások és az új etimológiák

Tanulmányunkban egyes részletekben a tévedés lehetőségével megküzdve próbálunk megoldást keresni a szócsaládok közti lehetséges etimológiai kapcsolatokra. Az összes beszámítható magyarázatot lajstromba vesszük, és megpróbáljuk ezek körét Ockham elve alapján leszűkíteni.

A finn-permi, az ugor és a törökségi szavak hasonlósága felveti azt a kérdést, hogy van-e kölcsönzés, és ha igen, milyen irányú kölcsönzés-ként tekintünk erre az etimológiára. Véleményünk szerint a szóban forgó szavak egy része valójában uráli/finnugor eredetű, az összetartozás azonban szélesebb összefüggésekben vizsgálendő.¹⁷

Az UEW-ben már meglévő rekonstrukciókat felhasználva összesen négy alapnyelvi szócsaládot feltételezünk. A konkrét etimológiákhoz az egyes alfejezetek végén összesítő táblázatban közöljük a hangalakokat és a jelentéseket. Igyekeztünk az alapnyelvi kortól számított köztes nyelvi állapotokat is kikövetkeztetni, ha ez a rendelkezésre álló adatok és a meglévő szakirodalmi háttér alapján lehetséges volt. (Ahol a hangváltásokra a szövegben más példákat is hozunk az UEW-ből, ott az egyszerűség kedvéért az adatok jelentését nem közöljük, ezek a szócikkekben visszakereshetők.)

¹⁷ Nem számolunk a finn-volgai alapnyelvi korról (ld. többek között pl. Itkonen 1997). Ugyanakkor megtartjuk a finn-permi és az ugor kori alapnyelvet mint potenciális nyelvtörténeti állomást.

4.1. A *serke* 'tetűpete' csoportja

A TESz. (3: 523–524) és az EWUng. (1321) is csuvasos típusú ótörök jövevénytípusnak tekinti, egyedül Pais sorolta a **sěrk-* 'fordul, forog' szó családjába (WOT. 2: 720–721). Az etimológiai szótárak magyarázatai közül említésre érdemes, hogy szerintük a *serke* 'buborék, gyöngy a szesz italban' és *sörkézik* '<szódavíz> gyöngyözik, pezseg' (ÚMTsz. 4: 877), illetve a *serke* 'rügy' jelentésű adatok a *serít*, *serkent* stb. családjába tartoznak.¹⁸ (Ezekre a kérdésekre is igyekszünk választ keresni a későbbiekben.)

A történeti adatok közül figyelemre méltó lehet 1595-ből a *Serkè* adat (Gl. 613). Ez aligha sajtóhiba, ugyanis Verancsics a szótárában az *è* jelet általában olyan hangokra alkalmazza (más, ettől eltérő, de az *e*-féle hangok különbségének érzékeltetésére használt kevésbé jellemző megoldás érvényesítése mellett), amelyek szóvégén alanyesetben *-e-t*, ragozott formában *-é-t* mutatnak. E típusba tartozik a *serke* mint ótörök jövevénytípus: az alsó nyelvválású magánhangzóra végződő nyílt tövek hosszú magánhangzóként kerülhettek a magyarba, pl. *almá-* : *alma*, *baltá-* : *balta* (ld. Ligeti 1986: 85, 185, 201). A régiségben az *è* (más jelekkel egyetemben) különböző *e*-féle hangokat is jelölt (Trócsányi 1908), de a nyílt hosszú *ē* [e:] lehet jelen esetben a legvalószínűbb, így a *sěrké* > *sěrkē* ~ *sěrke* : *sěrké* > *sěrkē* > *sěrke* hangváltozás is elképzelhetőnek tűnik.

A szó nyelvjárási alakjai közül a zárt *ě* [e] hangot nem ismerő nyelvjárásokból a *serke*, máshol a *sěrke* alak mutatható ki, az *ö-ző* vidékeken *sörke* és *sörkü* is található. Előfordul még a *sörte* 'fejtetű petéje' (ez utóbbi talán lehet népetimológias alak). A *serke* nyelvjárási alakjainak van még 'korpa <fejbőrön>', illetve *sěrkehaju* 'korpás hajú' jelentése is (ÚMTsz. 4: 876–877). A *serte* és a *serke* keveredése talán a másik irányban ugyanúgy megtörténhetett (Ligeti 1986: 286), bár Ligeti nem veszi figyelembe a TESz. megjegyzését az írott alak javítandó voltáról (TESz. 3: 526–527), így nem zárható ki, hogy az ómagyar kori *c* : *t* graféma hasonló alakja okozza a nyelvmemlékekben a két szóalak keveredését. A WOT. Ligetire hivatkozva érinti a régi magyar szójegyzék adatának problémáját, de megemlíti a két szó alakjainak keveredésének lehetőségét is (WOT. 2: 720–721). Egyes török, illetve mongol nyelvekben előfordul a

¹⁸ Ez utóbbi jelentés szerintünk mindenképpen figyelemre méltó, mert a magyar *serke* 'kása' szó a kazáni tatár *sırkä* 'penész a folyadékon' (a tatár adat: Radloff 1911: 740) fizikai megjelenéséhez hasonló is lehet. A lehetséges kapcsolatot további vizsgálatot igényel.

serte *k* hangos ingadozása, emögött pedig Ligeti egy kihalt nyelv hatását látja (Ligeti 1986: 287).

A magyarban a $t \sim k$ megoszlásra vagy $t > k$ változására, nyelvjárási ingadozására ld. *Szatmár* $\sim$ *R. Szakmár* (Kiss 1995: 31), *szurtos* : *szurkos* és talán még *vastag* : *vaskos*. Ez véleményünk szerint inkább önálló magyar fejlemény. Figyelemre méltó, hogy az ÚMTsz. 5. köteténél találunk ilyen jelzést: „*szerke* ld. *serke*”, csak hogy a 4. kötetben nincs a *serke* alatt *szerke* változat. De talán vö. *szörködzik* 'vhova telepedik' (ÚMTsz. 5: 147) vagy ennek *s-* kezdetű változatával: *sörkés* 'fejtetű petéjével el-lepett'. További vizsgálatra lehet érdemes még a *sérkeszaró darázs* (ÚMTsz. 4: 877) ?? 'petetőjő'¹⁹ jelentése. A 'darázs' jelentés még az északi hantiból is adatolható (ld. az 5. táblázatot).

Az etimológiai magyarázatokban látható, hogy a kutatók megpróbálták a *serke* szót más szócsaládhoz kapcsolni, illetve más szócsaládoknak is lehetnek egyező vagy hasonló alakú származékai. A kérdés az, hogy az alaki és jelentéstani változások valóban kizárják-e az összekapcsolást. Ennek tisztázása érdekében kitérünk néhány hasonló alakú szócsalád etimológiai hátterére.

A *serke* alakváltozatoként számon tartott *szerke*, illetve *szörködzik* adatok alapján azt mondhatjuk, hogy akár török, akár uráli származás esetén lehetséges a magyarban a *sz* : *s* megoszlás. A magyarban megőrződtek olyan szavak, amelyeknek előzményeként finnugor/uráli kori szőkezdő **ś-* hangot feltételezünk. Ezek többségükben mind *sz* szibilánssal kezdődnek, és csak kevés példát találunk *s* kezdetű folytatásra (vö. *sün* $\sim$ *szül* < FU **śije-le* 'sün' (UEW № 962); *segg* < FU **śānk3* 'hátsó fél, segg' (UEW № 951); *sző* $\sim$ *sövény* < FU **śānje* 'haj, szőr, hajfonat; fon' (UEW № 950); ld. még *szem* : *sömör*, Honti 2017: 178). Ugyanakkor elképzelhető, hogy a *szer-*, *ször-* tövek az eredeti, uráli származású szónak a maradványai (ld. lentebb).

A következőkben vizsgált hanti és manysi szavak jelentései: 'ikrázik; ikrát rak' és 'légy, légypete'. Az adatok és az utána következő megállapítások Sipos 2003-as tanulmányából valók, de az adatok rendszerezésében némileg eltértünk tőle. Sipos megállapította, hogy a vizsgált két szócsoporthoz az obi-ugor alapnyelv lexikális innovációja: nincs ismert megfe-

¹⁹ De az is felvethető, hogy népetimológiás vagy humoros forma a 'peteszóró' helyett. Hasonló összetételek (pl. *nyavalyaszaró* 'betegeskedő', 'élhetetlen, gyámoltalan', 'nagyon szegény', ÚMTsz. 4: 102) alapján azt is sejtethetjük, hogy az utótag 'gyarapító, sokasító' jelentésben is elképzelhető.

lelője semmilyen más uráli nyelvből, nem párhuzamos kölcsönzés egy harmadik nyelvből, és nem a két obi-ugor nyelv egymás közti érintkezéséből adódó kölcsönzés eredménye (Sipos 2003: 169).

A Sipos által felhasznált források közül nem mindegyik választja szét a két szócsaládot, ezek adatait az alábbi táblázatban összesítettük. Az egyes alakoknál csak az alapjelentéstől nagyon eltérő jelentéseket tüntettük fel.²⁰

A manysi szavak esetében nem egyszeri metaforikus használatról beszélhetünk, hanem két jelentéssel kell számolnunk. A hantiban az 'ikrázik, ikrát rak' és a 'légy, légypete' jelentésű szavak is összefügghetnek. A jelentések tekintetében Sipos a 'pete; petét rak' jelentést tartja elsődlegesnek. A manysiban a N *sēri* és megfelelői állnak 'ikrázik' jelentésben, a déli hanti *sir-* 'ikrázik' adat kétnyelvűségi helyzetből következő manysi hatásról, jelentéskölcsönzésről tanúskodik. Eredetileg az obi-ugor korban 'pete; petét rak' lehetett a jelentés, amelyből a manysiban metaforikus névátvitellel jöhetett létre az 'ikra; ikrát rak'. Ez a hanti nyelvjárássokba jelentéskölcsönzéssel került át (Sipos 2003: 171–174).

A hanti és manysi adatok szókezdő szibilánsai az ugor korra szabályosan *s vagy *ś hangra vezethetők vissza; ezeknek egyaránt lehet egy uráli/finnugor *ś- előzménye (vö. 3.4. fejezet). A szóbelseji -r- hang mindenhol megvan, az utána következő hangzók minden esetben különféle képzők lehetnek (igeképzők, névszóképzők). Az obi-ugor adatok magánhangzói inkább palatálisak, így indokolt, hogy palatális vokálist rekonstruáljunk legalábbis az ugor korra.

Mindez tehát még nem lenne kizáró ok, hogy a *serke* szót és az obi-ugor adatokat megpróbáljuk a finn-permi nyelvek adataihoz kapcsolni, azonban a már korábban felvetett magyar -ke végződés (vö. 3.3. fejezet) problematikussá teszi az egyeztetést. A magyarban a -k- hangnak előzménye szabályosan *-kk-, ezt a *-kk- folytatásaként továbbélő elemet pedig csak a mariból (pl. *šarkeñā*) és a mordvinból (pl. *šarko*) tudjuk kimutatni, amelyeknél e -k- elemet az UEW-ben éppen török hatással magyarázzák. Szóba jöhet még valamiféle kicsinyítő képző is (amely a törökségi nyelvekhez hasonlóan állatneveknél fordul elő), úgymint a *róka*, *fecske*, *lepke* esetében.

²⁰ Az északi hanti nyelvjárások 'légypetével fertőzötté válik' és a kondai manysi 'ikrázik, petézik' jelentésű adatait igei mivoltuk miatt az 'ikrázik' jelentésnél közöltük.

5. táblázat: Az 'ikrázik; ikrát rak' és 'légy, légypete' jelentésű szavak

nyelv- járás- csoport	'ikrázik, ikrát rak'		'légy, légypete'	
	hanti	manysi	hanti	manysi
déli	<i>sir-</i> (Č Kam)	<i>sēr-</i> (TJČ), <i>sērānt-</i> (TJ), <i>sjerānt-</i> (TČ)	<i>sir wojə</i> (Kr), <i>sirtə</i> (Kr), <i>sir</i> (Kr), <i>pum-sirtə-wojə</i> 'sáska' (KoP)	<i>sēri</i> (T)
keleti		<i>sēr-</i> (KU KM), <i>sāri</i> (<i>sēri</i>) (KO)	<i>sir</i> (VT Vj), <i>sirəht'iw</i> (V Vj)	<i>sār</i> (KO), <i>sārə-vārēp</i> (KO)
nyugati		<i>sērkānt-</i> (VNZ VS), <i>sērkānt-</i> (VNZ)		<i>ser-voârēp</i> (LM), <i>sēr-vārēp</i> (LU), <i>ser-vārēp</i> (P)
északi	<i>sirānt-</i> 'légypetével fertőzött lesz' (Ni Š Kaz), <i>seritə-</i> 'légypetével fertőzött lesz' (O)	<i>sēri</i>	<i>seri</i> (O), <i>sirən</i> (Ni), <i>sirtī</i> (Kaz), <i>seri-werti-ne</i> (Sy), <i>sirən wojə</i> (Ni), <i>sirən woj</i> (Š), <i>sirənta</i> 'darázs' (Š), <i>sirinta</i> 'darázs' (Ahl.), <i>sirjŋga</i> 'darázs' (Ahl.)	<i>sēri-vārēp</i>

A *sērke* és a *szörködzik* változatok alapján feltételezhetjük, hogy a magyar szó eredetibb vokalizmusa semleges lehetett a zárt *ē* [e] miatt, ti. a *szörködzik* csak egy korábbi **szērķēzik* alakból jöhetett létre.²¹ Ez szintén nem akadályozhatná a többnyire veláris hangrendű finn-permi adatokkal való összekapcsolást, hiszen a permi nyelvekben (udmurt *šerel* ~ *šerer*) és a számiban (*čevres*) is találunk vélhetően [e] hangot tartalmazó alakváltozatot.

²¹ A magyar *ē* és *i* semleges hangként való értelmezéséhez ld. újabban Nyirkos 2011: 177.

Az UEW által a FP **šajðr3* rekonstruktumhoz kapcsolt finn-permi szavak a mari és a mordvin kivételével nyilvánvalóan összetartoznak. A mari esetében akár elfogadhatónak tarthatnánk az EWTsch etimológiáját, miszerint a mari adatok a csuvasból származnak, erre a mari és a csuvas szókezdő *š-* egyezése, illetve a veláris hangrend adna alapot, azonban Róna-Tas megjegyzi, hogy ebben a csuvas szóban (*šárka*) a mélyhangúság viszonylag fiatal jelenség (1983: 339, vö. 12. lábjegyzet).

A mordvin példák (E *sarko*, M *sarhka* stb.) kérdésessége a szóbelseji *-k-* elem miatt merül fel. Szókezdő *š* [sʲ] mássalhangzójuknak és veláris első szótagi magánhangzójuknak köszönhetően valóban idevonhatók, az előbbi Róna-Tas is annak a bizonyítékának tartja, hogy a mordvin szó nem átvétel a törökből (Róna-Tas 1983: 339), később a WOT. kötetben ezt a gondolatot már nem találjuk. Az erza *-ko* (= ? erza *-ka*) és moksa *-ka* elem talán mégsem feltétlenül török behatás eredménye (azontúl, hogy akár lehetne szláv is), hanem egyfajta képző, amely más állatneveknél is előfordul az UEW-ben: E, M *maksa-ka* 'Maulwurf, крот' < ?FU **maksa* 'rágcsálóféle: ?hód, ?vakond, ?hörsög, ?patkány' (UEW № 520); E *unža-ka* 'Käfer' < U **omča* 'egy rovarfajta, bogár' (UEW № 666) – bár ezen szavak mindegyikében a képző előtt *-a-* magánhangzó szerepel, és nem valamiféle mássalhangzó után következik. Ugyanakkor a *maksaka* szó esetében más képző is járulhat a szótőhöz: *maksa-žej*; az E *unža* ~ *unža* alakok pedig önmagukban is léteznek *-ka* képző nélkül. Ezen példákból úgy látszik, az *-a-* elem talán nem kötőhang, hanem a magánhangzós fő része. Az olyan szavakban, mint az E *var-aka* 'Krähe' < U **war3* 'varjú' (UEW № 1120); E *ved'-aka* 'junge Kuh; Rind' (UEW № 1708) < FU **wet3* 'valamilyen szarvas állat' (Antal 2018), az UEW *-aka* képzőt feltételez, ez tehát bizonytalanná teszi a *-k-* mivoltának megítélését. Az erza *-(a)ka* < **-kka* képzőről és az állatnevekhez járuló más képzőkről Maticsák ír részletesebben (vö. Maticsák 2014: 101–105), nála azonban *-ko* változat nem szerepel (és így a *sarko* szó sem); a szintén egy ősi **-kka* képzőre visszavezethető *-ga*, *-ge* és *-go* képzőknél emel ki egyedül *-o* eleműt (Maticsák 2014: 105–106). A mordvin szavak belsejében egy esetleges **-j-* vagy **-w-* eltűnése lehetséges.

A permi adatok a szókezdő *š-* hangjukkal (< FP/U **š-*) és rövid monoszillabizmusukkal (vö. FU **šij3-r3* 'egér' [UEW № 1006] > udm., komi *ушр*) gond nélkül illeszthetők a rendszerbe.

A finnségi nyelvek másodlagos, átszótagolásból létrejött *-v-* hangot tartalmazó adatain túl kérdéses továbbá a számi adatokban meglévő *-w-* ~ *-v-* ~ *-u-* hang eredete: *čiwros*, *čevres*, *tjiurōs* stb. Az SSA a finn szót

többek között a *koira* 'kutya' szó hangszerkezetéhez hasonlítja (SSA 3: 117), amely vagy **koj-ra* vagy **koje-ra* 'hím (fn)' uráli alakra megy vissza (UEW № 333).

A lappban nem találunk olyan esetet, amikor egy **(V)j(V)*- szekvenciának a folytatása *-w- ~ -v- ~ -u-* hang lenne, tehát emiatt újra kell gondolni a rekonstrukciót.²² Ezért valószínűbbnek tartjuk, hogy a többi finn-permi adattal összevetve egy ősi **-w-* hangot tegyünk fel a szó belsejére, így a finn-permi korra egy (a korábbi háromszótagúval szemben kétszótagú) **šewrā* (**šewra*) vagy (a finnségi nyelvek miatt indokolt) **šejra* alakot következtetünk ki.

Az előbbi, **šewrā* rekonstruktum akkor is érvényes, ha a finnségi szavakra feltett átszótagolást megfordítjuk: így a legtöbb adatban szereplő *-aiv-* hangsor az eredetibb a csak az észten és déli vepszében kimutatható *-ae- ~ -ai-* diftongussal szemben. Ez esetben az átszótagolás a következőképpen zajlott: **-ewra- > *-ewar- > *-eiwar- > *-aiwar-*. Az észti példa talán kialakulhatott **-ew- > *-eu-* diftongizálódással, amelyből **-eu- > *-ei-* illabiálissá válás (vö. észti *leil* < FU **lewłz* 'lélegzet, lehelet, lélek' [UEW № 483]; *leida-* < ?FU **lewδä-* 'talál' [UEW № 481]) után az **-ei- > *-ae-* elhasonulás következtében létrejöhetett a *saer-* tő.

Mivel az *e* vokális neutrálisnak számít, az **e + *w* és a szóvégi *a* eredményezhet veláris hangrendet a finnségi és a mordvin adatokban. A **šewrā* rekonstrukció ugyanakkor egyrészt a permi szavak miatt indokolt (vö. PP **šerāl*), másrészt azzal az elgondolással is harmonizál, hogy a tő átkerült az östörökbe is, ahol a PT **sirke* (< **sirVgä*, ld. WOT. 2: 720) szó palatális hangrendű. Emellett a palatális vokálisú változatot erősítik az obi-ugor adatok is, ahol az esetleges veláris *-a* végződést (hanti *Š sirənta*, Ahl. *sirinta*, Ahl. *širjnga*) másodlagos fejleménynek tekinthetjük az eredetibb magas magánhangzójú változatokkal szemben.

A magyarban a **-j-* hanghoz hasonlóan a **-w-* is eltűnhet szó belsejében. Az obi-ugor nyelvekben a **-wC-* pozícióból is eltűnik a **-w-*, vö. manysi TJ *jūkā* ~ magyar *ük* < FU **ewkkz* 'öregasszony, nagyanya' (UEW № 139); hanti V, O *lil* ~ manysi P *läl*, So *lili* ~ magyar *lélék* < FU **lewłz* 'lélegzet, lehelet, lélek'; hanti V *jej* < U **jäwje* 'szakállzuzmó, szakállmoha' (UEW № 177) stb.

²² Az idevonatkozó számi adatokból talán akkor lehetne a FP **šajðr3* rekonstruktumra következtetni, ha az **-ajð-* szekvencia **-ð-* eleme vált bilabiális [w] félhangzón keresztül [v] mássalhangzóvá, de az UEW nem ad erre vonatkozóan magyarázatot.

Törökségi–finn-permi viszonylatban az átvétel irányát tekintve elgondolkodtató a már korábban említett, Róna-Tas által felvetett kölcsönzés a finn-permiből az őstörökbe (bár a megállapítás téves rekonstrukcióból indult ki). Mivel az uráli nyelveken belül – az obi-ugor megfelelőket is ide sorolva – csupán a finn-permi nyelvekből mutatható ki a 'serke' jelentés, ez már önmagában is azt sugallja, hogy valószínűleg ez a specifikusabb jelentés lehetett a kiindulópont a kölcsönzésnél. Vagyis a finn-permi korban válhatott tágabból szűkebb értelművé a szó, amelyet aztán az őstörök átvett. Fordított folyamat, mégpedig a törökből a finn-ugorba került jövevényszó kevésbé támasztható alá az obi-ugor nyelvek eltérő alapjelentése miatt.

Hangtani alapon is jobban magyarázható a finn-permi eredet. A finn-permi korra háromféle szibilánst tesznek fel hagyományosan: *s, *š és *ś. Bárhogya is rekonstruáljuk e három szibilánst (tkp. akármilyen hangot takarnak), a *s- mai megfelelője a permi, a mordvin és a lapp nyelvekben oppozícióban áll a másik két hanggal (a permiben és a mordvinban ma is mindhárom elkülönül egymástól), tehát az ősi beszélőknek is meg kellett különböztetniük ezt a másfajta szibilánsoktól. Az őstörökre szókezdő helyzetben túlnyomó többségben egyféle *s- hangot tesznek fel (kevés kivételt képez a ritkán előforduló szókezdő *š-, ehhez képest a nyugati őstörök *s- > *š- későbbinek tekinthető, vö. Räsänen 1949: 179; Agyagási 2019: 55–58).

Ha a 'serke' jelentésű szó a finn-permi alapnyelvben egy *s- [s] kezdetű török szóból származna, akkor a finn-permi korban meglévő hangrendszerben minden további nélkül s- [s]²³ hanggal kellene kezdődnie az egyes mai nyelvekben is. Ugyanis számos példát látunk arra, hogy a *ś- megléte nem, vagy csak kivételesen függ a soron következő vokális minőségétől, azaz a *si- hangkapcsolat nem helyettesítendő automatikusan *śi- szekvenciával (vö. k-z. S *si* ~ udm. *si* < U **sije* (**sije*) 'évyűrű; rost, szál' [UEW № 898]; k-z. S *sim* < FP **sim3* 'rozsa; rozsdásodik' [UEW № 1554]; udm. S *siť* ~ k-z. S *sitan* < U **sitta* 'ürülék, szar; szükségét végzi, szarik' [UEW № 901] stb.), vagy pedig csak szórványosan fordul elő, az egyes leánynyelvek önálló életében (még egy nyelven belül sem feltétlenül egységesen, vö. udm. S *sižil* ~ K *šizel* ~ erza *šokś* ~ *sokś* < FU **sikše* (**sükše*) 'ősz' [UEW № 899]; udm. S *sep* ~ Uf *šep* ~ erza *sepe* ~ moksa *šäpä* < FU **säppä* 'epe' [UEW № 881] stb.).

²³ Szórványosan z- is lehet a permi nyelvekben, vö. pl. a 4.4. fejezet adatait a FP **sor3* 'növényfajta, ?gabona' rekonstrukciónál.

A másik irányból nézve viszont, mivel az őstörök és az ótörök többnyire **s* (ritkán **š-*) hangot ismer szó elején, a finn-permi **šewrā* alakot hanghelyettesítéssel **s-* kezdőhanggal venné át (vö. Németh 1928: 68; 1942: 82). Esetleg feltételezzük, hogy a palatális **šV-* szekvenciát (**s-* + **-jV[w]-* > **-iV-*) az átvevő őstörök nyelv **siV-* formának is értelmezhetné, és a diftongus második elemét (meg a félhangzót is) kivetné. Mindkét úton létrejöhetett a **siwr-* > **sir-* szókezdlet az őstörökben. További érv a finn-permi alak eredetibb volta mellett, hogy a finnségi és a lapp adatok első szótagjában a diftongus vagy a *-Vw-* hangkapcsolat olyan eredeti hangalakot feltételez, amelyből a hosszú szótag kialakulhatott – szemben a törökségi adatok többségében rövid első szótagjával (vö. Clauson 1972: 850).

Az összes uráli adatról látható többféle, különböző szerepű képző vagy pedig maga a pusztán névszói *tő* az obi-ugor példákban (ld. az 5. táblázatot), szemben a török példák kivétel nélküli *-k-* elemű formáival. Így ez is arra enged következtetni, hogy a kérdéses szó uráli/finnugor alapnyelvi eredetű az uráli nyelvekben, és 'serke' jelentése miatt finn-permi jövevényszó az őstörökben.

A magyarban is meglévő 'tetűpete' jelentés fordul elő az összes finn-permi szónál. Az obi-ugor adatok és a magyar nyelvjárási szavak ettől eltérő jelentései bonyolítják a képet.

Mind a 'tetűpete', mind a 'légypete' és az ebből alakult 'ikrázik' jelentés az ÁLLATOK ÉS REPRODUKCIÓJUK fogalomkörhöz köthető. Bár az ide vonatkozó állatok többsége rovar, nem valamiféle rendszertani összefüggés (ízeltlábúak), hanem az [apró tojással való szaporodás] jegye jelenik meg attól függetlenül, hogy élősködőről (kártevőről, mint a légy vagy a sáska) vagy egyéb állatról (pl. hal) van-e szó. Az obi-ugor korban 'pete; petét rak' lehetett az eredetibb jelentés (vö. Sipos 2003: 171–174).

Az obi-ugor nyelvek alapján az ÁLLATOK ÉS REPRODUKCIÓJUK → <ÁLLAT> MEGTELEPSZIK → FERTŐZÖTT változás figyelhető meg: 'nyüvessé lesz', vagyis 'légypetével fertőzött lesz'. A magyar adatokban az állati oldalhoz köthető *serke* szóalaknál csak a *szörködzik* 'vhol megtelepedik' kapcsolható ide. A magyarban a *serke* 'fejtetű' jelentéséből a 'korpa <a fejbőrön>' és a *szörködzik* 'vhol megtelepedik' jelentés hasonlóságon alapuló átvitel.

Az ÁLLATOK ÉS REPRODUKCIÓJUK fogalomhoz kötött 'pete' → 'ikra', illetve a 'légy' megnevezésből hasonlóságon alapuló átvittel jött létre a hanti KoP *pum-sirtə-wojə* 'sáska', valamint a hanti Š *sirənta* 'da-

rázs', Ahl. *sirinta*, *sirjnga* 'darázs'. Ez utóbbihoz érdekes adalék lehet a magyar *sérkeszaró darázs* is.

Ezek alapján tehát az uráli/finnugor korra 'pete; petézik' közös jelentést rekonstruálhatunk. A finn-permi szavak specifikussága és az őstörökre visszavezethető 'serke, tetűpete' jelentés azt támasztja alá, hogy a jelentésszűkülés a 'pete' → 'tetűpete' irányában már a finn-permi korban alakulhatott ki, vagy ha az uráli alapnyelvben is megvolt, akkor ott (ti. a finn-permiben) kizárólagosan a 'tetűpete' jelentés maradt meg.

Az obi-ugor 'ikra; ikrázik', ill. 'légy, légypete' jelentésű szavak egyaránt közel állnak alakilag és jelentéstanilag is a *serke* szóhoz. A magyarban a *sérkeszaró darázs* 'petetőző darázs' kifejezés *serke*- eleme őrizheti az ősi, ugor kori jelentésjegyet, amely így talán kapcsolatot mutat az obi-ugor nyelvi megfelelővel.

Az eddigi török származtatást némileg átértékelve úgy véljük, hogy az ősmagyarban még meglehetett az ugor korból öröklött megfelelő, de a nyugati őstörökkel való érintkezés során átvette a finn-permiből kölcsönzött török szót. Ez az ősmagyar korban az alaki és jelentéstan közelség miatt a magyarban meglévő ugor örökségre hathatott, vagy akár ki is szoríthatta az eredetibb alakot. Így jöhetett létre mind a 'serke, tetűpete' jelentés, mind a *serke* szóalak és változatai. A *szer-*, *ször-* tövet tartalmazó szavak talán épp az eredeti uráli szó maradványait őrzik – a török jövővényező által besugárzott képzős formában. A *ször-* alak *ö* vokálisa az ómagyar *ě* > *ö* labializáción kívül ráadásul a föntebb rekonstruált FU **šewrз* **-ew-* hangkapcsolatából is fejlődhetett **-ew-* > **-eü-* > *-ö-* változás útján.

6. táblázat: Az újonnan rekonstruált FU **šewr3* 'pete; petézik'

	hangalak	jelentés
ugor	<i>*sewr3 ~ *šewr3</i>	'pete; petét rak <vhova>'
? ősmagyar	I. < Ug <i>*sewr3 ~ *šewr3</i>	'pete; petét rak <vhova>'
	II. finn-permi <i>*šewrā</i> → őstörök <i>*sirVgā</i> > nyugati ótörök <i>*sirke</i> > <i>*širkā</i> → ősm. <i>*sirkū ~ *šerkū</i>	'tetűpete'
? magyar	I.	1. 'tetűpete; fejtetű petéje'
	1. ? szerke	2. ? 'petetőjó'
	3. szörködzik (< <i>*szërkëzik</i>)	3. 'vhova telepedik'
	II.	4. 'fejtetű petéjével ellepett'
	1. <i>serke, sërke, sörke, sörkü,</i> <i>sörte;</i>	5. 'korpa <fejbőrön>', 'korpás hajú'
	2. <i>sërkeszaró : sërkeszaró</i> <i>darázs;</i>	
	4. <i>sörkés;</i>	
	5. <i>serke, sërkehaju</i>	
obi-ugor	<i>*sð(w)r3</i>	'pete; petét rak'
manysi	1. TČ <i>sēr-</i> , TJ <i>sērānt-</i> , TČ <i>sjerānt-</i> , KU, KM <i>sēr-</i> , KO <i>sāri (sēri)</i> , VNZ, VS <i>sērkānt-</i> , VNZ <i>sērkānt-</i> ;	1. 'ikrázik; ikrát rak'
	2. T <i>sēri</i> , KO <i>sār</i> , KO <i>sārē-</i> <i>vārēp</i> , LM <i>ser-voārēp</i> , LU <i>sēr-vārēp</i> , P <i>ser-vārēp</i> , [É] <i>sēri-vārēp</i> ;	2. 'légy, légypete'
	3. [É] <i>sēri</i>	3. 'ikra, pete'
hanti	1. Č, Kam <i>sir-</i> ;	1. 'ikrázik; ikrát rak'
	2. Kr <i>sirtə, sir</i> , VT, Vj <i>sir</i> , V, Vj <i>sirəñtiw</i> , O <i>seri</i> , Ni <i>sirən</i> , Kaz <i>sirti</i> , Sy <i>seri-werti-ne</i> , Ni <i>sirən</i> <i>wəjə</i> , Š <i>sirən wəj</i> ;	2. 'légy, légypete'
	3. Ni, Š, Kaz <i>sirənt-</i> , O <i>seritə-</i> ;	3. 'légypetével fertőzött lesz'
	4. KoP <i>pum-sirtə-wəjə</i> 'sáska';	4. 'sáska'
	5. Š <i>sirənta</i> , Ahl. <i>sirinta</i> , Ahl. <i>sirŋga</i>	5. 'darázs'
finn-permi	<i>*šewrā (*šewra) ~ *šejra</i>	'serke, tetűpete'
ősspermi	PP <i>*šerāl > *šeral ~ šerel</i>	'Nisse'
komi-zürjén	S <i>šeral</i> , Lu <i>šerol</i> , V <i>šerov</i>	'Nisse'
komi-permják	<i>šerəˈv</i> , PO <i>šeˈrəl</i>	'Nisse'

udmurt	S, G <i>šerel</i> , M, Uf, J <i>šerer</i>	‘Nisse’
ősmari	I. ? ócsuvas *širkä → PMa *šorje-ńz²⁴	‘Nisse’
	II. FP > PMa *šorje-ńz	
mari	I. ? / II. 1. <i>šarkeña</i> , <i>šarkeñce</i> ; 2. <i>šorkencə</i> , <i>šarkince</i> ; B, Bjp, M, UJ, CÜ <i>šaryeñže</i> , B <i>šäryeñže</i> , BJ <i>šaryeñže</i> , UP <i>šaryeñžə</i> , CK, Č <i>šoryeñže</i> , JT <i>šoryenze</i> , JO <i>šaryenze</i> , JP V <i>šaryenze</i> , K <i>šaryeña</i>	1. ‘Lausei’; 2. ‘Nisse’
erza	1. <i>šarko</i> , <i>сярко</i> ; 2. <i>сярков</i>	1. ‘Nisse; serke, tetüpete’ 2. ‘serkés, serkével borított, tetves’
moksa	<i>šarhka</i> , <i>šaRka</i>	‘Nisse; serke, tetüpete’
számi	1. L <i>tjiurōs</i> , Not <i>čevres</i> , Kld <i>čivres</i> , T <i>čuivres</i> ; 2. N <i>čiwros</i>	1. ‘junge Läuse, Nisse, Lauseier’ 2. ‘the young of lice, young lice’
közfinn	*šajra²⁵ ~ *šewra	‘täin muna; Nisse’
észt	<i>saeras</i> , <i>saere</i>	‘Nisse’
vót	<i>saivēr</i>	‘täin muna’
vepsze	<i>saivar</i> , E <i>sairud</i>	‘täin muna’
izsór	<i>saivar</i>	‘täin muna’
karél	<i>saivar</i> , <i>tšaivoi</i> , lüd <i>saivar</i>	‘täin muna’
finn	<i>saivar</i> , <i>saivara</i>	‘Nisse’

4.2. A *serke* ‘kása, pép’ csoportja

Szemantikailag nem illik az előbbieken vázolt képbe a ‘kása, pép’ jelentésű magyar *serke*, valamint ennek változatai, amelyeket így el kell különítenünk a ‘tetüpete’ jelentésű adatoktól. A magyar szóeleji *s-* ~ *sz-* < FU *š- tekintetében a magyar *serke* ‘kása, pép’, a *sērkeleves*, *sērkeleves* ~ *sērkelevēs* ‘búzadarából készített leves’ és a *sörkefű* ‘gyenge minőségű szénát adó fűfajta’ (ÚMTsz. 4: 877) szavaknak a ?FW *šure ‘durva kása, pép’ rekonstrukciójához való kapcsolása a következő problémákat veti fel: honnan származik a magyar szó *-ke* végződése, illetve a vokálisok egyeztetetők-e a rokon nyelvi megfelelőkével?

Mivel a leánynyelvi adatok egy része képzővel ellátottnak tűnik (mari *-äš*, *-aš*, vö. EWTsch 267–268; észt *-us*, *-mad*; karél *-ma*; finn *-us*, *-mo*,

²⁴ EWTsch 222.

²⁵ SSA 3: 117.

-ma, vö. SSA 202–203), a magyarra is valamiféle képzőt feltételezhetünk: vö. *szál-ka* (TESz. 3: 660), *tő-ke* (TESz. 3: 957), *tó-ka* 'kis tó, pocsolya' (TESz. 3: 928, 933) stb.

Palatális hangrend még a mariban jelentkezik mindhárom idevont példában, itt az UEW is egy eredetibb *-u- hangot tesz fel az első szótagban (amely így később hangrendi váltást eredményezett a teljes szóban: *šuraš > šūraš > šüräš). Az EWTsch szerint azonban a mari alapalak *šüri-kš, amely így teljesen palatális hangrendűnek mondható (EWTsch 267).

Az UEW által elvetett komi-zürjén szavakat – amelyeket mi jelentéstani szempontból mégis elfogadhatónak tartunk – hangtanilag is ide vonhatjuk a szókezdő *š- > š- megfelelés miatt. Továbbá azt is fontos kiemelni, hogy a balti finn nyelvek szavai hangalakilag egybeesnek a *suur* ~ *suuri* tövekkel (ld. 3.2. fejezet), ezt azonban tekinthetjük homonimának is. Ebben az esetben talán a közfinn *suuri szó hosszú első magánhangzója hathatott egy feltételezett *suri alakra, amely az -u- hangzó megnyúlását eredményezhette. Finnségi oldalról azonban pontosan ez az azonosalakúság teszi bizonytalanná a finn, karél és észt szavak etimológiáját.

A vokálisokat illetően a finn-permi nyelvek adatai a marin kívül veláris hangrendűek, míg a magyar adatok inkább a semleges ě és a labiális palatális ö hangot tartalmazzák (ě > ö). Az ě hang semlegességén túl az egyeztetés azért nem lehetetlen, mert más szócsaládoknál is találhatunk hangrendi ingadozást a rokon nyelvi megfelelők és a magyar között, pl. *völgy* < U *wadk3 'kis folyó, folyókanyarulat, két kanyar közti folyószakasz' (UEW № 1104); *hölgy* < FU *kadw3 'nőstény' (UEW № 222); *hím* < U *koj-m3 (*koje-m3*) 'férfi, ember' (UEW № 332).

A FW *šora '(gabona)mag' és a FW *šure 'kása, (durva v. finom) dara, pép' alapalakokhoz kapcsolható leánynyelvi adatok, valamint a magyar *serke*, *sörkefű* stb. esetében nem minden nyelvénél látunk közös szemantikai mozzanatot. Azon túlmenően, hogy a legtöbb rokon nyelvi szónak van 'kása, dara, pép' jelentése, a mordvin nyelvekből csak a 'gabona' jelentés mutatható ki. A 'kása' jelentést tehát a 'mag, gabona' jelentésnek kell megelőznie, mivel az előbbi már egy feldolgozása a növényi terménynek. A magyar szavak egyértelműen már az ételre utalnak, kivéve a *sörkefű* szót (ld. lentebb). Mivel az obi-ugor nyelvekből nincs adatunk, nem állapítható meg pontosan ugor kori jelentés.

A komi-zürjén esetében bár a *šura-rok* 'dara, tkp. kiszáradt kása' szóösszetétel ugyan jelentéstaniilag magyarázható lenne a 'kiszáradt' szó-

elemmel, és így kizárható lenne az idetartozása, de az önállóan is adatolható 'száraz sütemény', ill. 'tejben áztatott árpalepény' ('сушеные пироги, шаньги, приготовленные из ячневой крупы на молоке') jelentései miatt indokoltabb ennek a fordítottja. Az önálló *šura* szó egyrészt itt egyaránt jelöl 'tejben áztatott' és 'száraz' süteményféléket, tehát nem feltétlenül a *šur-* 'черстветь, зачерстветь, затвердеть' igéből képzett szó (amelynek előzménye a FU *šarз-* '(meg)szárít, szárad' [UEW № 939]), hanem eltérő eredetű szó, amely így a *rok* 'kása' szóval társulva eredményezett 'dara' jelentést. Így a *šura-rok* 'dara, tkp. dara-kása' jelentésű. A 'lepény, sütemény' tésztaféleként könnyen kapcsolható a 'pép, gríz' jelentéshez, hiszen összetételükben és állagukban (sütés nélkül) hasonlóak. Így Kalima és A. Kövesi felvetését elfogadva azonos eredetűnek tarthatjuk az ide sorolt uráli/finnugor szavakkal.

A mari szavak a 'kása', 'dara', 'gríz', 'pép' stb. jelentéseken túl a 'gabona' jelentéshez is kapcsolódnak a konkrétabb 'árpakása' és 'árpagyöngy' jelentéssel. A 'leves', ill. 'káposztaleves' ezekhez képest későbbi fejlemény lehet, a 'kása' → 'leves' között metaforikus érintkezés van: mind a kását, mind a levest főzik, állaguk is lehet hasonló stb. A [káposztából készült] szemantikai jegy már jelentésszűkülés eredménye az U, M és B nyelvjárásokban, és mindig egyszerre fordul elő a 'leves' jelentéssel. E nyelvjárásokban pedig a 'kása' jelentés alapvetően hiányzik.²⁶

Az észtenben, a karélban és a finnben egyaránt jelentkezik a 'kása' jelentés. Itt is későbbi fejlemény lehet a 'reggeli'. Az 'állatok számára készített takarmány-kiegészítő lisztes ital' szintén egy mellékjelentés, együtt szerepel a 'reggeli' jelentéssel az észtenben. A lisztes ital és a rántás fizikailag is hasonló – a 'rántás' jelentés adatolható a finnből. A jelentések a legtöbb esetben németül vannak megadva, a német *Graupen* 'árpakása, árpagyöngy' is (finn *suurimo*, *suurima* 'Graupen', karél *šuurima*, *suurima* 'Graupen'); a *Grütze* szintén jelenthet 'árpagyöngy'-öt is (észt *suurmad* 'Grütze'). A már említett erza és moksa szavak kizárólagos 'gabona' jelentése mellett a karélban találunk még 'héjas gabona' jelentést.

Ezek a gabonára utaló jelentéscsoportok is alátámasztják azt a felvetést, hogy esetleg az eredetibb jelentés 'gabona' lehetett, ugyanakkor már az

²⁶ További érdekesség, hogy a mariban a 'dara' mellett a legtöbb nyelvjárásban kialakult a hasonló 'hódara, hókása' jelentés, vagyis időjárási jelenségre is használatossá vált. Ez az összefüggés eleve megvan az itt németül megadott 'Grieß' jelentésben, amelynek magyar megfelelője 'hódara', illetve a magyarban is használatos a [kásás] jegy a hó állagára.

uráli korban létezhetett párhuzamosan a 'gabonakása', 'búzadarából készített leves' is, amelyből levezethető az általánosabb 'kása, dara, pép' és a szűkebb *'reggeli kása' → 'reggeli' stb. (másodlagosan pedig 'hódara'), illetve a 'leves' (másodlagosan 'káposztaleves'). A gabonaféle termése és az ennek felhasználásával készített étel szemantikai összefüggésére van példa az indoeurópai nyelvekből, sőt az sem zárható ki, hogy az uráli nyelvek jelentésváltozásaira is hatással lehettek.²⁷ A magyar *sörkefű* szóösszetételnek a 'gyenge minőségű szénát adó fűfajta' jelentése a gabonamaggal úgy függ össze, hogy a termény és maga a teljes növény ugyanazzal a szóval is megnevezhető (erről, ill. a gabona és a fűfélék kapcsolatáról ld. részletesen a 4.4. fejezetben). Ez a magyarban egy szemantikai reliktumnak tekinthető, mely a 'dara', 'kása', 'leves' jelentést megelőző állapotot őrizheti.

7. táblázat: A FU **šōre* 'mag (gabonamag, fűmag)' → 'durva kása, pép'

	hangalak	jelentés
? magyar	1. <i>serke</i> ; 2. <i>sērkeleves</i> , <i>sērkeleves</i> ~ <i>sērkelevēs</i> ; 3. <i>sörke</i> : <i>sörkefű</i>	1. 'kása, pép' 2. 'búzadarából készített leves' 3. 'gyenge minőségű szénát adó fűfajta'
komi-zürjén	1. <i>šura</i> : <i>šura-rok</i> ; 2. <i>šura</i>	1. 'Grütze' 2. 'сушеные пироги, шаньги, приготовленные из ячневой крупы на молоке'
ósmari	* <i>šūri-kš</i> ²⁸	'kása, pép'
mari	1. KB <i>šəräš</i> ; 2., 3. U, M, B <i>šürö</i> ; 1., 4. B <i>šūraš</i> , lit. <i>šūraš</i> , b. <i>šəräš</i> ; P, B <i>šüräš</i> , M <i>šüräš</i> , MK <i>šüräš</i> , U, CÜ <i>šūraš</i> , CK <i>šürakš</i> , Č <i>šüräkš</i> , JT <i>šürakš</i> , JO, V <i>šüräkš</i> , K <i>šəräš</i>	1. 'Grieß, Graupe, Grütze, Brei' 2. 'Suppe' 3. 'Kohl-suppe' 4. 'Grieß, kleiner Hagel'
erza	<i>šuro</i>	'Korn, Getreide'
moksa	<i>šora</i>	'Korn, Getreide'
? közfinn	* <i>suri</i> > * <i>suuri</i>	'kása, pép'

²⁷ Az idézhető alakok a **ker*-², **kerä*-, **krē*- 'to grow | wachsen; wachsen machen, nähren' rekonstrukciójához köthetők. A leánynyelvi adatok közül most a litván és az óporoszt idézzük csak a finnségi nyelvekkel való lehetséges kapcsolat jövőbeli vizsgálata végett, pl. ópor. *sermen*, lit. *šermens* (tsz. *šermenys*) 'Begräbnismahl', litván *šeriu*, *šerti* 'feed', *pāšaras* 'food' (Lubotsky 2007: 1705).

²⁸ EWTsch 267. Itt a jelentést a szótár nem adja meg.

? észt	1. <i>suurmad</i> ; 2. <i>suurus</i>	1. 'Grütze' 2. 'Früstück [sic], Zukost (Mehltrank) des Viehes zum Heu und Stroh'
? karél	<i>šuurima, suurima</i>	'suurimo, ryyni; Graupen, Griefß, (geschältes) Korn'
? finn	1. <i>suurimo, suurima</i> ; 2. <i>suurus</i>	1. 'Graupen; Griefß' 2. 'Mehlschwitze, Einbrenne, Frühstück'

4.3. A *csíra* és *sarjú* csoportja

A rokon nyelvi megfelelők alapján a további vizsgálat alá vetendő a magyar *csíra* és *sarjú*. A *csíra* és a *sarjú* olyan származékok lehetnek, amelyekben a képzők úgy zárták le a tövet, hogy az elszigetelődött, és abszolút töként nem maradt nyoma, mert lexikalizálódott származékai relatív tövé tették (Benkő 1984: 106, 159). Először a releváns történeti és nyelvjárási adataikat tekintjük át alaktani²⁹ és jelentéstani szempontból.

A *csíra* esetében a történeti adatok közül az első a bizonytalan, 1400-ból való *Chira* személynév. Véleményünk szerint személynévi használata miatt elképzelhető a hasonló alakú szláv *csíra* 'hermafrodita; meddő tehén; pendelyben járó kisgyerek' jövevényszó személynévi használata is, de ekkor ez lenne az első előfordulás az amúgy a 18. századból adatolt szóra (ld. TESz. 1: 538). További adatok (TESz. 1: 539; EWUng. 219): ? 1522: *Chyras* szn., 1577 k.: *ký chýraznak*, 1590: *cziraia*, 1604: *cziras*, ezek helyesírástörténeti okok miatt *c*-vel és *cs*-vel is olvashatók. A szókezdő hang szempontjából egyértelmű alakok csak a 18. századtól idézhetők: 1783: *tsirja*, 1784: *tsirka*, 1792: *tsire*, 1795 k.: *tzirka*, 1797: *tsirázot*, 1838: *céra*. Az 1769-ből való *csirág* régi téves olvasat eredménye lehet a *csirák* alakból, ám véleményünk szerint a *virág* szó alaki besugárzása is szóba jöhet, de a mai nyelvjárási adatokból mégis idézhető adat két külön vidékről (ÚMTsz. 1: 855).

Az 1783-as személyragos alak töve *csir*- lehet, az 1784-ből és 1795 körülről való adatok származékok, talán *-ka* képzővel jöttek létre. Az 1792-es adat hangrendje kiegyenlítődéssel palatálissá vált (vö. az UEW magyarázatát az eredeti palatális hangrendről). Az első szótagi *i* nyúlása hangsúlyos helyzetből és a következő *-r* nyújtó hatásából is adódhat. A *csíra* szóvégi helyzetű *-a*, *-ka* végződését kicsinyítő képzőnek tartják –

²⁹ Nem jelöljük a hangok egyes vidékeken némileg nyíltabb vagy zártabb realizációját az ÚMTsz.-ból és a MNyA.-ból közölt adatokban.

az EWUng. az előbbi esetében az (elhomályosult) személyragos alak lehetőségét is megengedi. Az 1783-as *tsirja* alakot vö. a MNyA. 79. és 80. térképlapján 'perje' és 'tarack' jelentésben a romániai Magyarországról adatolt, a megjegyzésben teljesen bizonytalannak ítélt *csir* szóval. Valamint ld. még *csir* 'gabonaszem, krumpli, hagyma stb. csírája, hajtása' (ÚMTsz. 1: 855).

További nyelvjárási alakok (ÚMTsz. 1: 855–856, 859, 861–862) azonban újabb származékokkal bonyolítják az eddig is tarka képet: a *cëra*, *cira*, *cire*, *csira* 'répafélék csomóban levágott levele' (vö. *sarjú* 1802: 'szedés, nyésés után újra kisarjadó <növényi hajtás>'), 'csalamádé'; *csírka*, *csírka* 'rügy' (vö. a *serke* 'rügy' szóval a 3.2. és a 4.1. fejezetben). A répalevéllal összefüggő adatok lokálisan kötöttek, kizárólag a dunántúli nyelvjárásokban fordulnak elő: az Őrvidéken kívül a Balaton-tól északra, a Közép-Dunántúlon.

Igei származékai: *csíráz*; *csíroz* '<burgonya> csíráz', *csíroznyi*; *csírozszat* 'csíráztat'; *csírzik* 'csírázik'; *ki-*, *megcsírzik*, *kicsírzott*; *csírássull* 'csírázik'; *cërázik*, *cirázik*, *csírádzik*, *cirádkzik*; *csírkáz* '<burgonyacsírá> leszed'; *csírkázik* 'csírázik', *csírkáztat* 'csíráztat'.

Az alakváltozatok magyarázata összetett. A szókezdő *cs-* > *c-* változásra nem idézünk példát – túlságosan távolra vezetne rendszertörténeti és nyelvföldrajzi elemzése, de az ÚMTsz. első kötetének adatait fellelve számos példát találunk rá. A *cërázik* adatban az *i* > *ë* ómagyar kori nyíltabbá válással jöhetett létre.

Ugyancsak nehézségbe ütközik a *tő* és a *toldalékok* elkülönítése. Az *-a* és a *-ka* végződést mutató alakváltozatok azt a benyomást keltik, hogy ezek egyaránt egy *csir*-féle *tő* származékai. Ezt erősíti meg az, hogy létezik a *csírzik* és a R. *tsirja* alak, illetve a *csír* tőszó. Ugyanakkor az előbbi egy **csírozik*-féle formából egyszerűen a kétnyíltszótagos tendencia révén is létrejöhetett. Ezzel szemben a *csírázik* alakból a második hang hosszúsága miatt ez nem történhetett meg, ám ekkor az *á* : *-ázik* és az *o* : *-ozik* nem függhet össze.

Emiatt azt feltételezhetjük, hogy az igei formák a *csir*-tőből többféle denominális igeképzővel jöttek létre: *-oz(ik)*: *csírozik*, *csíroztat*, *csíroznyi* és *csíra* : *csírázik* – de ez utóbbi talán *-áz(ik)* képzőt is mutathat. Ez az *-áz(ik)* képző követheti a *-ka* képzővel formált alakokat, néhány esetben képzőbokkal alakult a szó. Számolhatunk még az egyszerű *-z(ik)* képzővel is: *csírzik* (a képzőkre ld. Janurik 2009: 158, 186, 195). A *-z*-intervokális helyzetben affrikálódhat *-dz-* hanggá, ez csak a Dunán inneni vidékeken mutatkozik meg az adatainkban.

Meglátásunk szerint a *csíra* szó végén megfigyelhető *-a* akár *-aγ* ~ *-aβ* ~ *-oγ* ~ *-oβ* előzményre mutató névszói vagy melléknévi igenévi képzés névszói jelentésű származékának lexikalizálódott alakja is lehet (Benkő 1992/2003: 293). A magyar és részben az obi-ugor adatok (pl. *šark*, *šírka*) visszamehetnek **-rk-* hangkapcsolatra, hiszen ennek mindhárom nyelvben vannak olyan folytatásai, amelyekben *-r-* figyelhető meg (több, második elemében *-k-*-t tartalmazó mássalhangzócsoporthoz például is idézhető). Ekkor viszont a *-k-* elemet mutató adatokban ez képzői szerepű része a szóalaknak.

A másik összevetésre javasolt szócsalád a *sarj* szóhoz tartozik (TESz. 3: 491–492; EWUng. 1306–1307): a *sarj* 'fiatal növényi hajtás' alapszó csak 1600 körül jelentkezik először, megelőzik viszont a származékai. További adatok: 1792: *Sarj* – a forrás 'étek neme' jelentést ad meg –, 1797 k./1805: *sarjaival*, 1805: *sarny*. A *sarj* elvonás a *sarjú* alakból, e tő pedig a *borjú* : *borja* típusú, azaz a szóvégi *ú*-t *a*-val váltakoztató típusba tartozik (Ligeti ezt a típust véghangzóhiányos töveknek nevezi, 1986: 201).

Az első adat bizonytalan: 1364: *Sarnyapathaka* és 1480: *Sarnyo* jelentése 'fiatal hajtás' vagy 'fiatal hajtással borított terület' lehetett. A következő adat 1533-ból való, „*Surnia* azaz első sakal” 'serkedő szakáll' jelentésű; 1557: *sariu* 'másodkaszálású széna', 1589: *sareath*, 1696–1831: *sargyut*, 1760 *sarnyú* tartó helyeket, 1788: *Sarnyu*, 1838: *sargyi*; *saré*, *sari*, *surnyó*. Továbbá a *sarjú* mint 'tarló' megjelölés is (Gl. 606) említhető. Az 'utód, gyerek' csak az 1887-es adatnál jelentkezik. Melléknévi jelentésben 1802: 'szedés, nyésés után újra kisarjadó <növényi hajtás>', 1818: 'másodszerű <termés>', 1879/1904: 'fiatal, serdülő <személy>'.

Figyelmet érdemelnek még a következő származékok: 1369: ? *Sarang*, 1652: *sereng* 'másodkaszálású széna', 1874: *sering*, 1792: „*sarjangozik*: újra ki-farjazik”, 1832: „*Sarang* ki serdült tsemete vesző szál”, 1787: „*szerjedező* vereses bajuszu”,³⁰ 1842: *serengél* 'sarjú'. Az etimológiai szótárak magyarázatai szerint a *sarjú* szó beletartozik a hangutánzó-hangfestő eredetű *sorol*, illetőleg *serít*, *serdül*, *sűrög*, *sűrű* stb. igen terebélyes szócsaládjába (a *sűrű* azonban a WOT. szerint vitatott török eredetű, WOT. 2: 749–751). A *sarjú* pedig elhomályosult melléknévi igenév, amelynek feltehető alapszava a *sor* – voltaképpen a *sűrű*

³⁰ Az 1787-es *szerjedező* alakban egyedülként megfigyelhető *s-* : *sz-* megfelelés elszigeteltsége és kései jelentkezése miatt nem biztos, hogy a szó ide tartozik, és talán a *szőr* és a *szerjetegetes* 'szeles, szeleburdi' (ÜMTsz. 5: 147) hatásával lehet dolgunk.

szó veláris változata lenne. A hangrendi párhuzam nemcsak a *sereng* ~ *sarang* esetében jelentkezik.

A *sarang* szó 'növény fiatal hajtása' csupán néhány településről adathozható (Ikafalva, Kopács, ld. ÚMTsz. 4: 819). A *sereng* 'utoljára kaszált fű' jelentésben a MNyA. 85. számú térképlapján három helyen adathozható az általánosan elterjedt *sarjú* alakváltozataival szemben: Nyitra vidékén Barslédec, Nagyhind, Palást községekből. A *sering*, *sereng* ~ *serëng* csak két településen fordul elő 'kukorica fattyúhajtása' jelentésben (MNyA. 39. lap: Ipolytölgyes, Tolmács). A *sereng* szó szűk területi köttöttsége véleményünk szerint erősen lecsökkenti szerepét a nyelvtörténeti értékelésben, és így abban, hogy a *serít* stb. szócsaládhoz kapcsoljuk.

A *sarjú* szó nyelvjárási alakjai a következők (ÚMTsz. 4: 827): *sargyi*, *sargyu*, *sargyú*, *sari*, *sarnyu*, *sarnyú*, *sargya*, *saru*, *sórgyu*, *sarju* 'sarjúhajtás', 'második vagy harmadik kaszálású széna'.³¹ A 'sarjúhajtás' és a 'másodkaszálású széna' jelentések a magyar nyelvterület egészéről adathozhatók.

A szócsaládnak vannak további tagjai, amelyeket az etimológiai szótárak önálló szócikkekben vesznek fel. Ezek a szavak az 1533-as *Surnia* többesjei magánhangzójával mutatnak rokonságot. Ilyen alakok: 1897: „*surgyé*: kamasz” és 1565: „más termő *surián* fiatalok nőnek”, „az ő *surián* ágai” 'növő, sarjadó | fiatal', 1696 u.: *surgyán*, 1787: *surjángok* gr. 'fiatal hajtás', 1815: *súrjánya* gr. 'bozót', 1878: „erdők *surjákin*” 'bokor, bokros hely' (TESz. 3: 619, 619–620; EWUng. 1369). További jelentések: 1835: 'gyom, giz-gaz', 1837: 'karcsú, vékony', 1839: 'fiatal erdő'.

A nyelvjárási szavak közül ide tartozhat a *surjánbandi*, *surák*, *surgyé* 'serdülő fiú, siheder', és a *surgyán*, *surján* 'serdülőkorú <fiú>' gúnyos megnevezés – a további alakjaival: *surjánbandi*, *surgyánka*, *surjáng* 'karcsú, nyúlánk <legény>' (ÚMTsz. 4: 981, 982, 983). E jelentés hiányzik a Dunántúlon, a Balaton vonalától északnyugatra, a Felvidéken és a Délvidéken.

A 'sarjúhajtás' jelentésű szó a nyelvterület nagy részén jelentkezik, ezzel szemben a 'fattyúhajtás, vessző' jelentés megáll a Tisza vonalánál. Ahol nem fordul elő, ott talán a N. *csimota*, *csihatag* szó gátolja a származék e jelentésben való terjedését. Érdekes viszont, hogy a 'serdülő fiú, legény', 'utód' jelentésű származékok a Dunántúltól a székely nyelvjárá-

³¹ Érdekes, hogy az utóbbi jelentésével előtaggá vált több összetételben, amelyek a gazdálkodásban második vagy egy éven belüli újbóli terméssel, termeléssel kapcsolatosak.

si régióig elterjedtek. Úgy véljük, e jelentés talán több nyelvjárásban egymástól függetlenül alakulhatott ki, erre utalhatnak az eltérő képzők és végződések.

A *surja*, *sorják*, *surják*, *súrja* 'kivágott fa tövéből sarjadó hajtás, fiatal cserje', 'fiatal bokrokkal, fák tövéből sarjadó hajtásokkal sűrűn benőtt terület'; a *surjadék* 'fiatal fa vagy cserje' is ide tartozhat. A *surján* nemcsak emberre vonatkoztatható: *surnyány* 'új telepítésű, fiatal <erdő>', *surjamba* 'sűrű erdő', *surjány* 'bokor', *surján* 'gaz, gyom' (vö. *csir* 'perje, tarack'), *súrjány* 'sarjúvirág' és 'félreeső rész, terület', ? *surján* 'szövevény'; *surjáng* 'fa tövéből növe vessző, fattyúhajtás' és 'hajlékony vessző', *surnyó*, *surnyók* 'fa tövéből növe vessző, fattyúhajtás', *surnyózik* 'sarjadzik'. További származékok: *surjángos* 'bokrokkal sűrűn benőtt <terület>', *surjángosa* 'bokor, bozót sűrűje', *surjános* 'fiatal fákból álló sűrű erdő', *surjás* 'fiatal hajtásokkal sűrűn benőtt <bozót, cserjés>' és 'fiatal fákból álló sűrű erdő' (ÚMTsz. 4: 982–983).

Véleményünk szerint a *sarjú* – és ezzel a *surja* – szónak a *sor*, *szer* stb. amúgy is túlságosan terhelt szócsaládhoz tartozása kérdéses. A rokonítás alapján elvárható, központi helyzetet elfoglaló *o*-s adatok igen csekély számát tudjuk érvként felhozni. Nem világos a *sor* és így a *sarj* mögött álló feltételezett onomatopoetikus háttér, valamint a hangtani összekapcsolásnak is vannak részletes kidolgozottságot nélkülöző részei. A kis területre korlátozódó *sarang*, *sereng*, *surjáng* szavak végén a *-g* inetimologikus járulékhang is lehet (ld. Nyirkos 1987: 56). Ezek a szavak szintén alkalmasak lehetnek arra, hogy a konkrét növényi vesszőt jelölő szó általánosan egy vesszőkből álló terület megnevezésévé váljék.³²

A *sarjú* és a *surja* adatokban gazdag és sokféle származékot felmutató családja kétségkívül összetartozik, amint azt a jelentések egyértelműen bizonyítják. Néhány képzővel ellátott alak könnyen felismerhető: a *sorják*, *surják*, *surák*, *surnyók* a *-k* képzővel jött létre, a *surjás* az *-s* melléknévképzőből főnevesült alak. Képzőbokor lehet a *surjadék*, *surjángos* szavak végén.

³² A *sarang*, *sereng* 'fattyúhajtás' mellé párhuzamként hozható az N. *ugarhajtás* mint az *ugarhajtás* 'a szőlő fattyúhajtása' alakváltozata (ÚMTsz. 5: 536). Ez felveti azt a kérdést is, hogy az előbbiek talán *saranghajtás*, *serenghajtás* szerkezetből rövidültek, és az előtagoknak jelzői szerepe is lehetett: a területet (ugar) lefedő jelentésben állhatnak. Ez a fordított viszony (ha elsődlegesen területre vonatkozott, majd abból jött létre a 'fattyúhajtás' jelentés) pedig elbizonytalaníthatja a *sereng* és a *sarang* etimológiai összekötését a *sarjú* szóval.

A *surja* : *surján* alakokra valószínűleg elsősorban a hasonló jelentésű *burján* besugárzása és a többi *-án* végződésű növénynév (pl. *csalán*, *gyertyán*, *lestyán* stb.) hathatott. De talán az első szótagi zárt magánhangzó is közrejátszhatott a *burján* szó hangalakjánál. A hasonló végzések képzőként is realizálódhatnak a beszélők tudatában (Hadrovics 1992: 121). Ezután a *surján* alak az érezhetően összetartozó szavak különféle alakjait is befolyásolhatta. A 'vessző, fattyúhajtás', 'bokros, bozotos', 'sűrű erdő' jelentésű szavak kizárólag a Dunától keletre eső vidékeken fordulnak elő.

A magyar hangtörténetben az *-r-* hangnak *j* elemmel való bővülése nem ismeretlen jelenség (B. Lőrinczy 1979: 56–57). Valószínűleg a késői ómagyar kori előzményeiből kialakult nyelvjárási folytatása az *explozív gy-zés* és *ty-zés*. Az *-rj-* > *-rny-*, *-rgy-* változás is ismert (Fodor 2003: 338–339). Figyelemre méltó, hogy az *-rgy-* alakváltozatok dunántúli kötöttségűek. Am a 'másodkaszású széna' jelentésben az *-rj-* a Kisalföldön és az Alföldön mutatkozik meg, a palóc és ezzel érintkező vidéken e szóban *-rny-* látható (vö. Fodor 2003: 338–339). Azonban a 'sarjúhajtás' jelentésben az Alföldön az *-rj-* helyett már *-rny-*-es alakváltozat található. Nehéz megítélni, hogy ebben az esetben egy alaki tájszó került-e át belső érintkezés révén az *-rny-* mássalhangzókapcsolatot eddig kevésbé mutató nyelvjárásba, vagy éppen analogikus úton való terjedését figyelhetjük-e meg az *-rj-* > *-rny-* változásnak.

A szóvégi *-i*, *-é*, *-a*, *-ó*, *-ú* a diftongus hasadásának (különböző változatokban eltérő irányú változásának) eredménye. Lehet folyamatos melléknévi igenévképzői szerepű (Benkő 1992/2003: 293), de akár az eredetét tekintve ezzel összefüggő *-ó ~ -ú* főnév- vagy melléknévképző jelenléte is feltehető (Szegfű 1991: 206). Ezek akár szófajváltással is alakulhattak. A szóvégi hangok hasadása talán összefügg rendszertörténetileg a *ganaj*, *taraj*, *paraj*, *karaj* : *gané(j)*, *taré(j)*, *paré(j)*, *karéj* stb. szavak végződésének történeti változásaival is.

A palatális hangrend egyedül a *sarang* : *sereng/sering* és *sarjadzik* származékoknál mutatható ki, ezek hangrendjének váltását nem lehetetlen megmagyarázni. Talán *sari* vagy *saré* lehetett a kiindulási alap, amely idővel hangrendi kiegyenlítődésen ment keresztül. Így csupán inkább látszólagos az etimológiai hasonlóság a szótárakban felvetett *sor*, *serdít* stb. szócsaládjával, és mindez inkább az odatartozás ellen látszik szólni.

A továbbiakban egy új uráli alapszót igyekszünk rekonstruálni részben a már meglévő rekonstruktumok és részben az összefüggő leány-

nyelvi szavak alapján. A finn felől közelítve a *sara* 'Riedgras, Segge (Carex)' és a *sora* 'Kies, Kiessand, Grus, Grand, Griebß' szavakat kell először is hangtanilag elválasztanunk egymástól. Az egyik hasonló hangalakú szó, a finn *sora* eleddig a finn-volgai alapnyelvre rekonstruált **sora* '(gabona)mag' (UEW № 1596) adatai közé tartozott, de mivel az ennél a rekonstrukciónál szereplő nem finnségi adatokat nagyobb valószínűséggel sorolhatjuk a 'durva kása, pép' jelentésű FU **šöre* alapszóhoz (ld. 4.2.), így másik kapcsolatot kell számításba vennünk, amely dolgozatunk legösszetettebb etimológiáját eredményezi három korábbi rekonstrukción ötvözeteként.

A finnségi adatok (finn *sora*, észt *sora* ~ *sõra*) egyaránt velárisak, szókezdő *s*- hangjuk történetileg háromféle (uráli és későbbi) rekonstruált hangra is visszavezethető: **s*-, **š*-, valamint **ć*-. Ez utóbbi folytatása a mordvin nyelvekben szó elején szabályos váltakozást mutat: egyaránt lehet *ć*- (*c*-) ~ *š*-, vö. E *šango* ~ M *šangga*, *ćangga* < ?FW **ćangka* 'horog, kampó' (UEW № 1197); E *šilge* ~ M *šilgä*, *čilgä* < U **ćiklä* 'szemölcs' (UEW № 63); és tisztán egyféle: E *še* ~ M *šä* < U **će*, **ći* 'ez, az' (UEW № 59); E *šulmo*, M *šulma* < FU **ćolme* 'csomó, köteg; megköt' (UEW № 67); E *šejerks* ~ M *šäjäř* < FP **ćäje-r3* 'fogantyú, nyél stb.' (UEW № 1200), de szórványosan *š*- is előfordulhat, főleg a moksa példákban.

A moksa szó *чєря* alakban is megtalálható (MMSz 74), az erza irodalmi nyelvben *чєря* (EMSz 352). Ezért egy szókezdő **ć*- hangra vissza lehetne vezetni a moksa *šärä* ~ *чєря*, erza *serä* szavakat, amennyiben a moksa irodalmi változatot tekintjük konzervatívabbnak, és az erza apalatális *s*- hangja eredetileg palatális *š*- volt. E változás szerintünk a szóbelseji palatális *-ř*- hatására létrejövő disszimilációval magyarázható, amely egy másik, eredetileg palatális mássalhangzójú erza szóban is előfordul: E *sužij* (~ *suvožej*, *suvožej*) és M *šuži* (~ *suvoži*) < FP **šžkč3* 'süketfajd; Tetrao urogallus',³³ azonban a *serä* esetében nem találtunk másik nyelvjárási adatot, amely palatális kezdetű lenne. A finnségi adatok miatt valószínűsíthetjük, hogy a szóvégi magánhangzó egy **-a* > *-ä* palatalizálódáson ment keresztül szintén a jésített *-ř*- hatására, mely megjelenhet a környező magánhangzóktól függetlenül. Ez az eltűnő **-γ* > **-j*-szórványos palatalizáló hatásával magyarázható, mint az E *ar'-će*-, E, M *ar'-še*- < FU **arya* (**arwa*) 'ár, érték' (UEW № 26) és az E, M *puvrä*- < ?U/FU **pδry3*- 'forog, forgat' (UEW № 837) szavakban. (Egyéb esetek-

³³ „Im Mord. muß außer der Form *šuži* einer Dissimilation **š* > *s* gerechnet werden” (UEW № 1603).

ben a mai *-j-* szintén egy **-γ-* hangra megy vissza, vö. E, M *mije-* < U **miye-* 'ad, elad' [UEW № 542]; E, M *saje-* < ?U/FP **saye-* 'jön, megjön, elér' [UEW № 870] stb.) Az erza és a moksa közös előzményeként tehát egy (bizonytalan) **čéra* 'termés' → 'makk' szót rekonstruálhatunk.

A zöngés spiráns feltevése egyúttal a finnségi adatokkal is korrelál, mivel egyik balti finn nyelvben sincs nyoma sehol e hangnak ott, ahol a rokon nyelvi példák miatt a korábbi korokra **-γ-* réshangot rekonstruál a szakirodalom.

A továbbiakban vizsgált szavak a három, rendkívül hasonló hangalakú rekonstruktumhoz tartoznak: ?FP **čŕr₃* 'kis, kicsi', ?FU **čŕr₃* 'virág, bimbó, bogyó (éretlen)', ?Ug **čŕr₃* 'csíra'. Mivel az idevonatkozó adatok többségének mind az egyes rekonstruktumokon belüli összetartozása, mind a szókezdő, kikövetkeztetett **č-* megfeleltetése és közös *-r-* eleme egyértelmű az UEW adatai alapján, itt most a lehetséges zöngés **-γ-* spiráns problematikájára, a vokalizmusra és az ugor adatokra fókuszálunk.

Több olyan eset is előfordul a mari nyelvjárásokban, amikor a *-γ-* (~ *-g-*) finn-permi vagy még régebbi, reliktumnak tekinthető **-γ-*ra vezethető vissza. Azonban látunk arra is példát, amikor a **-γ-* spiránsnak nincs folytatása: mari M *šua-* < U **suγe-* 'evez' (UEW № 911); mari M *me, mu, müj-* < U **maγe* 'föld' (UEW № 518); KB *roe-*, U, B *rue-* < FU **roγ₃-* 'vág, aprít' (UEW № 862) stb. Olyan uráli/finnugor rekonstruktumot, amelyben a **γ* mássalhangzó mellett szerepel, és van reflexe a mai mariban, egyedül a FU **mälγe* (**mälke*) 'mell' (UEW № 527) > KB, M *mel* szó esetében találunk. Maga a zöngés veláris spiráns is ritkán fordul elő az alapnyelvi szavakban, így nem meglepő a példák ritkasága. Mindenesetre a mari *cərä* ~ *чӱр* alakok akár visszavezethetők egy **-rγ-* hangkapcsolatra is. A vokálisokról már nehezebb eldönteni, hogy eredetileg milyen hangrendűek voltak, így elsősorban finn-permi viszonylatban értelmezendők.

A permi nyelvekben bizonyos szavak *-j(-)* elemét lehet a feltételezett **-γ-* hangra visszavezetni (pl. udm. S *vaj-* ~ k-z. S *vaj-* < FU **wiγe* 'vesz, visz; hord' [UEW № 1148]; udm. G *žuj* ~ k-z. S *roj* < FP **reγ₃* 'moha' [UEW № 1521] stb.), és ennél kevesebb esetben fordul elő, hogy teljesen eltűnt (pl. udm. *mu*, k-z. *ma*, k-p. *ma* < U **maγe* 'föld'). Amennyiben a mai nyelvi véghangzók közül (*-i* ~ *-j*, és az ősspermi **čiri* *-i* vokálisából) indulunk ki, azok kialakulhattak egy **-rγV* hangkapcsolatból, ahol a veláris véghangzó a **-γ-* > **-j-* változáson keresztül a **j* hatására palatalizálódhatott és válhatott felső nyelvállásúvá. Az ősspermire föltett **-i* miatt az *-j* változatot későbbi fejleménynek tekinthetjük, viszont az első

szótag *-i- magánhangzója még az őspirmiben létrejöhetett egy *-j- hangból, ami a *ć- affrikáta palatalizáló hatásának köszönhető (vö. Rédei 2002: 47). A permi adatokból szintén magyarázhatnánk egy veláris hangrendű finn-permi alapalakot.

Az eddigi, részleges vagy teljes eltűnést mutató példákkal ellentétben a lapp nyelvjárásokban határozottan kellene lennie egy *-γ- > -kk- ~ -hk- változáson keresztülment ősi *-γ- hang nyomának. Az UEW összes idevonatkozó számi etimonja – amely nem átvétel a finnból vagy a komiból – ezt a hangtani fejleményt képviseli. Egyetlen rekonstruktum tartalmaz *-Cγ- szekvenciát, a FU *mälye 'mell', amelyhez viszont feltesznek *mälke változatot is; a leánynyelvi adatok alapján nem dönthető el, melyik változat a valószínűbb, ám itt a számi példák -lk- (-lg-) hangkapcsolatot mutatnak. A N čuoro és Friis čuruk adatokban azonban nem látjuk nyomát az általunk javasolt spiránsnak. Mivel nincs megbízható példa *-rγ- hangkapcsolatra sem, az esetleges *-rγ- > -r- hangváltozásra is ez lenne az egyetlen precedens, így az idáig a ?FU *ćǝr3 'virág, bimbó, bogyó (éretlen)' alapszóhoz kötött, veláris magánhangzójú számi szavak hangtanilag csak bizonytalan besorolással tartozhatnak az itt tárgyalt szócsaládba.

Az eddigi taglalt finn-permi adatok alapján a finn-permi korra egy veláris hangrendű *ćǝr3 alakot rekonstruálhatunk. A bizonytalan veláris hang az első szótagban amiatt indokolt, hogy az összes leánynyelvi etimon valamiféle veláris hangra vezethető vissza, azonban a vokálisok változatossága miatt nehéz egyetlen közös hangot megállapítani. A szóbelseji *-γ- egyedül a számiban tűnik bizonytalanának, a többi nyelvadataiból logikusan levezethető.

Az obi-ugor adatokat az UEW szerkesztői két külön rekonstruktumhoz sorolták, a (számi esetében tárgyalt) ?FU *ćǝr3 és az ?Ug *ćǝr3 (*ćǝrk3) alapszóhoz. Meglátásunk szerint a magyar *csíra* és a *sarjű* ezekhez kapcsolva egyaránt visszavezethető egy közös uráli előzményre.

A hanti nyelvjárásokban a nem szókezdő *-k(-) és *-γ- hangok megfelelői már az adatok leírásánál is problémásak, egyes nyelvjárásokban felválthatják egymást, más esetekben a mai adatokban a -k(-) ~ -χ(-) váltakozik egyes kutatók gyűjtéseiben (ld. Honti 1999: 74). Az ősvogul *-γ- mai megfelelői tarka képet mutatnak a nyelvjárásokban, a tisztázáshoz további adatok lennének szükségesek (Honti 1999: 29). Felmerül a kérdés, hogy a K, P *sōr*, So *sōri* 'Blume' adatokban miért nem találjuk egy *-γ- hang folytatását, holott az ezekhez kapcsolt hanti Kaz *śorəχ*, Kaz *śorχat*, Ni *śorχəmt*- szavak tartalmaznak egy veláris spiránsra visszavezethető -χ(-) elemet. Ez magyarázható egyfelől az UEW № 86-os rekonst-

raktumánál megadott képzőkkel is, amely a manysiból hiányzik. Másfelől a veláris spiráns folytatását is feltehetjük a hantiban ott is, ahol a manysiban ez a hang eltűnt: U **maŋe* 'föld, művelhető földterület' > hanti DN *měχ* ~ manysi KU, So *mā* (UEW № 86); ?FU/Ug **paŋɜ* 'falu' > hanti DN *puχət*, O *poχəl* ~ manysi KU, So *pāwəl* (UEW № 697); Ug **sɬŋɜ* (*sɬlkɜ*) 'szalu (vájófejsze)' > hanti DN *soχət* ~ manysi So *sowli* (UEW № 1852).

Az adatokban szereplő magánhangzókat rendszerezve az obi-ugor szavak egy I. **ćorɜ* vagy egy II. **ćjɜ* ugor kori előzményből vezethetők le. Az I. alaknál a hanti *ɔ* és a manysi *ō*, *ṡ* szabályos folytatói az ugor **o* vokálisnak. Az UEW szerkesztői az általunk II. csoportba tartozó manysi szavakhoz sorolják a magyar *csíra* szó változatait, ezt támogatják jelen vizsgálataink is.

Úgy véljük, hogy a magyar *sarj(u)* szócsaládja is illeszkedhet az előbbiekhöz. A *csíra* szócsaládjában kimutatható egy tőszó (*csir*), amely eredetibb lehet. Ebből jöhettek létre képzéssel a kétszótagú névszói és a háromszótagú igei származékok. A magyar *csíra* : *sarjú* végződése mögött talán azonos képzőelem lehet, a lehetséges összefüggésre ld. *hintó* > *hintá*, R. *háboró* > *háború*. A szóbelseji *-r-* > *-rj-* bővülés a magyar önálló életében nyelvjárási különfejlődéssel magyarázható.

Az obi-ugor szavakkal egybevetve két lehetséges hangtani megoldást választhatunk fel a *sarjú* eredetére vonatkozóan. Az egyik lehetőség, hogy az ugor kori **ćjɜ* szóból a magyar önálló életében alakultak ki a **csjɜ* ~ **sjɜ* ~ *szjɜ* alakok az ismert nyelvjárási megoszlás révén, illetve az *j* > *o* ~ *a* változással (Gombocz 1920; Bárczi 1950: 228; 1958: 76) létrejöhetett a *sarj*, de a középmagyarban zártabbá válással a *surja* is, amely egyúttal talán a **ć* > *cs-* : *s-* elkülönülésére (Hajdú 1965: 129) is példa lehet. A **ćjɜ* alakból kialakult **csjɜ* veláris *j* hangja már az ősmagyar korban megkezdhetette az *j* > *i* palatalizálódást, amely a hangrendileg vegyes *csíra*-féle szavakat eredményezte. A *csíroz*, *csirka* alakok talán az egykori *csir*-féle töre példák, mely mára nem transzparens a képzett alakok lexikalizációja miatt.

A másik – szemantikailag és a rokonítás szempontjából valószínűbb – lehetőség viszont a már ugor korban lezajlott szóhasadásra épül, így a két ugor kori alapalak közül a veláris hangrendű I. **ćorɜ* lehet a *sarjú* őse, míg a *csíra* a II. **ćjɜ* megfelelője az imént vázolt *j* > *i* palatalizálódás fényében. Eszerint egy ugor korban létrejövő szóhasadás két jól elkülöníthető változási irányt mutat nemcsak a magyar, hanem a két másik ugor nyelv esetében is.

Utolsóként pedig a nyenyec S *śorā* szót vizsgáljuk meg: rokoníthatónak tartjuk az itt szereplő többi uráli nyelvi adattal, hiszen a nyenyecben a szóeleji *ś-* több nyelvjárásban is egy **ć-* hangra vezethető vissza, pl. O *śexē*, Lj *śixā* < U **ćäke* 'kemény hó; lelegelt, keményre taposott föld télen' (UEW № 55); OP *śulnā-*, P *śurmbā-* < U **ćor3-* 'csöpög, folyik, szivárog' (UEW № 70); Sj *śinček*, Oks *śinšew* < ?U **ćöηć3* 'kis (énekes)madár' (UEW № 88). A szóvégi megnyúlt magánhangzó kialakulhatott az eltűnő **-γ-* hatására, akárcsak az O *tā-* < U **toye-* 'hoz, hord, ad' (UEW № 1061) szóban, habár olyan etimológiára ez az egyetlen példa az UEW-ben, amelynél a szóbelseji **-γ-* spiránssal rendelkező rekonstruktumhoz nyenyec adat is tartozik (és a rekonstruktumnak nincs **-k-* vagy **-w-* elemű változata).

Az imént taglalt szóadatok többsége a NÖVÉNYEK ÉS REPRODUKCIÓJUK fogalomkörébe tartozik. A NÖVÉNYEK ÉS REPRODUKCIÓJUK fogalmához kötődő *csíra* és *sarjú* szemantikai összefüggései kétségtelenek, a kétféle szócsoporthoz tehát akár egy (ugor) alapnyelvi szintű szóhasadásszerű állapot is feltehető, amelyet a manysi és magyar 'csíra' jelentésű adatok szemantikailag is indokolnak. Mivel azonban további jelentésfejlődési irányokat is látunk, az uráli alapnyelvre egy viszonylag bő jelentéskört rekonstruálhatunk: 'mag, termés; rügy, apró <növényi> hajtás; apróság'.

A 'mag' és a 'termény' jelentéshez kapcsolható közvetlenül a nyenyec 'Zirbelnuß; eßbarer Kern der Zirbelnuß; Same (der Kiefer, Fichte, Tanne, Lärche)', vagyis 'cirbolyatoboz', az erza és moksa 'Eichel',³⁴ azaz 'makk', illetve a számi 'unripe cloudberry' és 'bacca immatura, cruda', tehát 'éretlen bogyó' jelentés. Itt egyfajta rész–egész viszonyú érintkezés következtében a finn-permi nyelvekben a különféle, növényre vonatkozó jelentések specifikálódtak. Hasonló jelentésszűkülés (általánostól a specifikus irányába) figyelhető meg a magyar *csír* 'gabonaszem, krumpli, hagyma stb. csírája, hajtása' tőszó mellett adatolható *csír* 'perje, tarack' szónál is. De a 'tarack' és a 'perje' ártértelemezéssel vagy beleértéssel az egész növény megnevezésévé is válhatott. A jelenség nem ritka, számtalan termés neve a teljes növény megnevezésére is használható.

Talán ezzel lehet összefüggésben a 'növény' → 'növényi rész (mag, termés, szár, gyökér) → '<ebből készített> étel' jelentésváltozás. Ebből alakulhattak ki másodlagos jelentésként jelentésszűküléssel az állagra

³⁴ Az erza irodalmi nyelvben a *сэря* az orvosi műnyelvben 'желвак; грыжа' (ERS 205), 'mirigy, dudor, duzzanat, daganat, sérv' (EMSz 352) jelentésben él, ez természetesen modern kori, tudatos nyelvművelés eredménye lehet.

vagy az étel típusára vonatkozó jelentések a finnben: 'Grus, Grand, Grieb', azaz 'gríz, búzadara'.³⁵ Anyagnévi használata metaforikusan a szemesés, sűrű kása mintájára alakulhatott ki. A SZEMEKBŐL ÁLLÓ → SŰRŰ viszony kötődhet homokos, hamvas, sóderes, kavicsos talajrétegek megnevezésére, és ez a jelentés szilárdulhatott meg az észben is ('kavics, kötörmelék'). Ezzel összefüggésben a növényi termés külseje, esetleg egyes növények több tagból álló termése jelentésbővüléssel a MAG → KEREKDED, APRÓ → DARAB fogalomkört is kialakíthatta: udm. 'Kleinigkeiten, Kleinsachen', k-z. 'Brotkrümchen'. Mivel ez nemcsak a permi, hanem az ész adatoknál is jelentkezik ('pieni helmi, munan keltuainen; kleine Perle, Eidotter'), ez szintén alátámasztja ezen leánynyelvi adatok megfelelését, és így a finn-permi korra 'mag, bogyó, termés; apróság, apró szemű, darabka' jelentést rekonstruálhatunk. A 'rpyxa [por]' már a keleti permjában létrejött fejlemény az 'apró szemű' jelentésből. Továbbá a mariban az APRÓ → VÉKONY, SOVÁNY fogalmak kialakulása sem lehetetlen.

Az ugor adatokban az alapnyelvi jelentések közül az 'apróság' eltűnt, és mára majdnem kizárólag a NÖVÉNYI REPRODUKCIÓ érvényesül, bár a magyar adatokban lappangva jelen van a 'fiatal, kicsi', ill. a 'vékony, sovány <ember>' jelentés, amely párhuzamosan a mariban is kialakulhatott az APRÓ → VÉKONY, SOVÁNY láncolat eredményeképpen (ld. fentebb). Az ugor korra rekonstruált kétféle hangalak jelentései tehát: I. *ćoryʒ 'bimbó; kisarjad, kinyílik; apró', illetve II. *ćirʒ ~ *ćirʒ 'csíra, rügy; termés; apróság'.

I. Az ide besorolható hanti szavaknál jelentésszűkülés következhetett be egy általánosabb *'sarjú, hajtás, rügy' jelentésből, mert kizárólag virágzással kapcsolatos jelentései vannak. A hanti adatok velaritásuk miatt is a manysi 'virág' jelentésű szavakkal függnek össze, amelyekhez a magyar *sarjú* szót társíthatjuk.

A magyar nyelvjárási megfelelők azonban számos másodlagos jelentéssel rendelkeznek:

³⁵ A komi-permják *туру'н-ćir* tkp. 'szénaboglya (finom, feldarabolt széna)' és a 4.2. fejezetben tárgyalt ész *suurus* tkp. 'reggeli; állat etetésére szolgáló felaprított széna' egymástól függetlenül, más-más szóból alakult, de a létrejöttük mögötti képzetet (a növénynek és termésének hasznosítása) a két nyelvben különféle szócsaládok tagjainak alaki hasonlósága is erősíthette. A növények jellegével kapcsolatba hozható a magyarban számos másodlagos mellékjelentés is.

FIATAL → ÚJ: *surjáng* 'fiatal hajtás' → *surgyé*, *surák* 'serdülő fiú', 'kamasz', [elvonással] *sarj* 'gyermek, utód'. Ez a magyar nyelvjárásokban valószínűleg egymástól függetlenül jött létre a feltételezett 'apró' jelentésből. A *sarjú* 'fiatal hajtás' → 'újabb hajtás'; *sarjú*, *sarang*, *sereng* 'másodkaszálású széna' jelentés a teljes magyar nyelvterületen jelen van. Minden bizonnyal ez is egymástól függetlenül alakult ki, de az egyes hangalakok területileg kötődtek lehetnek.

A FIATAL → NEM KIFEJLETT: *surján*, *sarang* 'fattyúhajtás', 'hajlékony vessző', 'csemete vessző' csak a keleti nyelvterületre jellemző.

NÖVÉNYEK ÉS REPRODUKCIÓJUK → <VALAMIVEL> SŰRŰN BENŐTT (VAGY ÉPPEN ELSZAPORODÓ) → ELHANYAGOLT: *surján* 'sűrű erdő', 'gaz, gyom', *surjás* 'fiatal hajtásokkal benőtt hely'; *surjángos* 'bokrokkal sűrűn benőtt', *súrjány* 'bozót', *surják* 'bokros hely'. E szavak csak a nyelvterület keleti részén adathozhatók. A központi és nyugati részeken talán a *bozót*, *csalit*, *dzsindzsa* stb. szavak foglalták el e jelentést, és ezért más szavak álltak a további jelentésbővülés útjában. A <VALAMIVEL> SŰRŰN BENŐTT → ELHANYAGOLT változással összefüggésben a *surján* 'félreeső rész' előfordulása a fent említett területi kötöttségen belül is szűk vidékre korlátozódik.

Metaforikusan, hasonlóságon alapuló névátvitellel jött létre a NÖVÉNYEK ÉS REPRODUKCIÓJUK → SZÓR NÖVEKEDÉSE változással a *surnya* 'serkedő szakáll'. Az adatok kis száma miatt elgondolkodtató, hogy esetleg hapaxszal van-e dolgunk.

II. Az obi-ugor nyelvek közül egyedül a manysiban mutatkozik meg a 'mag; magzik, rügyezik' jelentés. Ezek a magas hangrendű manysi szavaknál fordulnak elő, amelyek a magyar *csíra* párjai lehetnek. A magyarban a 'csíra' jelentés általánosan és egyes növények friss hajtásaira vonatkozva ('gabonaszem; krumpli, hagyma stb. csírája, hajtása'), továbbá a 'rügy' jelentés szintén megmaradhatott. Az említett 'tarack' jelentés pedig hasonlóságon alapul, mivel a tarack gyökere folyamatosan csírázva terjed.

Megjelenik továbbá a *csíra* esetében a 'fiatal', 'kicsi' jelentés is, amely egy ugor kori *'apróság' jelentésre mehet vissza. Ez összecseng a permi, a mari és az észti adatokkal, illetve további indok arra, hogy az uráli alapnyelvre is föltegyük az *'apróság' jelentést.

A különféle leánynyelvi adatokat összevetve így egy közös, uráli kori alapszót kapunk, amelyet **čɜrɣɜ* hangalakban rekonstruáltunk. A finn-permi korban ez továbbra is (majdnem) változatlanul **čɜrɣɜ* alak lehe-

tett, ugyanakkor az ugor kori fejlemény kétfelé hasadt, I. **ćorɣʒ* és II. **ćjrɣʒ ~ *ćirɣʒ* formára.

8. táblázat: Az újonnan rekonstruált U **ćorɣʒ* 'mag, termés; rügy, apró <növényi> hajtás; apróság' alapalakhoz tartozó leánynyelvi adatok

	hangalak	jelentés
nyenyec	S <i>śorā</i>	'Zirbelnuß; eßbarer Kern der Zirbelnuß; Same (der Kiefer, Fichte, Tanne, Lärche)'
ugor	I. <i>*ćorɣʒ</i>	'bimbó; kinyílik, kisarjad; apró'
	II. <i>*ćirɣʒ ~ *ćjrɣʒ</i>	'csíra, rügy; termés; apróság'
magyar	I. 1., 2. <i>sarjú, sarjangozik, sarnyu, sargyu, sargyi, saré, sari, surnyó, sargya, sargyú, sarnyú, saru, sórgyu, sarju; surján, surgyán, súrjány, surják;</i> 2. <i>sarang, sering, sereng;</i> 3. <i>sering, sereng, serēng;</i> 4. <i>surnya</i>	1. 'fiatal növényi hajtás; fiatal hajtással borított terület' 2. 'másodkaszálasú széna; 'utoljára kaszált fű' 3. 'kukorica fattyúhajtása' 4. 'első szakáll'
	II. 5. <i>csír, csír-, csir-, csira, csirka, R. csire, cēra, R. cēra, cira, cire, R. cirka;</i> 6. <i>csírka, csirka;</i> 7. <i>csir</i>	5. 'csíra; gabonaszem, krumplics, hagyma stb. csírája, hajtása' 6. 'rügy' 7. 'perje, tarack'
manysi	I. 1. K, P <i>śōr, So śōri</i> II. 2. KU <i>śark, P śürk ~ śirk, LO śirka;</i> 3. TJ <i>ćürkī-t-</i>	1. 'Blume' 2. 'Keim' 3. 'keimen, sprossen'
hanti	I. 1. Kaz <i>śorəχ;</i> 2. Kaz <i>śorχat-;</i> 3. Ni <i>śorχəmt-</i>	1. 'Blüte (des Heus, des Grases, der Beere, des Baumes)' 2. 'Blüten bekommen' 3. 'Beerenknospen bekommen (die Ahlkirsche)'
finn-permi	<i>*ćorɣʒ</i>	'mag, bogyó, termés; apróság, apró szemű; darabka'
óspermi ³⁶	<i>*ćiri</i>	'darabka, kis darabka; kicsi'

³⁶ Csúcs 2005: 324.

komi-zürjén	S <i>ćir</i> : <i>háñ-ćir</i>	’Brotkrümchen’
komi-permják	1. <i>туру-ñ-ćir</i> ; 2. <i>кя. ч’өр</i>	1. ’Heustreu (feines, wie zu Häcksel gewordenes Heu)’ 2. ’трыха’
udmurt	1. <i>čirj</i> : <i>čirj-pirj</i> ; 2. <i>čâri</i> ; 3. <i>čirj</i> : <i>čirj-pirj</i> ; 4. <i>čiri</i> : <i>čiri pîri</i>	1. ’Kleinigkeit, Kleinsachen’ 2. ’Kleinigkeit’ 3. ’sehr klein; Krume, Brocken’ 4. ’sehr klein’
ósmari³⁷	*<i>ćira</i>	’kicsi, vékony, jelentéktelen’
mari	1. KB <i>cərä</i> ; 2. irod. <i>чыр</i>	1. ’sehr fein, sehr dünn (z. B. Eis, Zwirn)’ 2. ’незначительность в движении, в работе’
mordvin	*<i>ćeŕa</i>	’termés’ → ’makk’
erza	<i>seŕa</i> < * <i>šeŕa</i> , irod. <i>сэря</i>	’Eichel’
moksa	<i>šārä</i> , irod. <i>целя</i>	’Eichel’
? lapp	1. N <i>čuoro</i> ; 2. Friis <i>čuruk</i>	1. ’unripe cloudberry’ 2. ’bacca immatura, cruda’
közfinn	*<i>sora</i>	’kis darabka, töredezett kő’ → ’kavics’
észt	1. <i>sora</i> ; 2. reg. <i>sõra</i>	1. ’pieni helmi, munan keltu-ainen; kleine Perle, Eidotter’ 2. ’murentunut kivi, zerkrümelter Stein’
finn	<i>sora</i>	’Kies, Kiessand, Grus, Grand, Grieb’

4.4. Az *ír* ’orvosság’ csoportja

A magyar *ír* szót az etimológiai szótárak vitatott (TESz. 2: 228), majd ismeretlen eredetűnek tartják (EWUng. 621). A nyelvjárási adatok kisszámú képviselője miatt – ami a szócsalád elavulását mutathatja – a szócsoport nyelvföldrajzi elemzését nem végezzük el, de a nyelvjárási alakkokat a következő történeti magyarázatban figyelembe vettük.

A legkorábbi adat 1321-ből való: ? *Ires*, amelyben a szótó ’gyógynövény gyökere’ jelentésű lehet. A következő adat 1510: *iratt*, de az EWUng. már 1550-es évszámmal közli. Ennek jelentése ’(gyógyító, ritkábban rontó hatású) kenőcs vagy folyadék <külsőleg használt orvosságként>’. Az 1694: „*Iras ruha*” ezzel függhet össze ’sebkötés | beteg

³⁷ A rekonstruált alak forrása: EWTsch 7, jelentésmegadás nélkül.

testrésze helyezett gyógyító szer’ jelentésben. További adatok még: 1513: *ires*, 1786: *irr*, 1791: *irjet*, 1810 k.: *Irgyes*. A gyógy- előtaggal szereplő *gyógyír* szó nyelvújítás korabeli (TESz. 1: 1130). Az *Irgyes*, *irgye*, *’irgye* ’szalonnás, keletlen réteg a kenyérben’ jelentése a sebkenőccsel való külső hasonlóságon alapuló képzet révén jöhetett létre. A többi példa jelentésen alapuló besorolása nem egyértelmű.

Nyelvjárási adatként csak személyragos formában szerepel az *irgye*, *’irgye* ’kenyér sületlen, szalonnás rétege’. További származékok: *irak* ’gennyeseb gyógyítására haszn., mézből, hagymából, lisztből készült massa’, *iralás* ’babonás eljárásokkal való gyógyítás, kuruzslás’, *irál* ’gyógyít’ (ÚMTsz. 2: 1093).

Az egyik etimológia nehézségét az *ér* ’véna, húr, ideg, gyökér’ szóval való kapcsolat jelenti. Míg a TESz. szerint itt az *ér* nem biztos, hogy ’gyökér’ jelentésű (lehet ’gyógy’ jelentésű is), addig az EWUng. szerint ez az elsődleges jelentés. Ezután a felhasználás módjából, vagyis a gyógyításra való használatból alakult ki a ’gyógyszer’. Az újabb szótár mégis elveti az *ér*-ből való lehetséges eredetet (a TESz.-ben olvasható egyik magyarázat szerint ugor kori szóhasadással van dolgunk). A másik, ugor kori eredetet javasoló megoldást, mivel az ugor viszonyokat nem tisztázza kellően, szintén bizonytalanként kezelik. Az EWUng.-gal egyetértésben úgy véljük, hogy elsődleges jelentése a ’gyökér, növényi rész’ lehetett, amelyből másodlagosan jött létre az ebből készített ’orvosság, kenőcs’, majd a ’sebkötés’ jelentés.³⁸

A finn *sara* szó – mint a fentiekben láttuk – szemantikailag hibátlanul összeilleszthető a FP **sor3* ’növényfajta’ rekonstrukciójához vont mordvin és permi szavakkal, illetve az UEW által elvetett mari *šar-šudo* szóval. Hangtani oldalról sem értünk egyet a szerkesztők elutasításával, hiszen a finn *s-* egyaránt visszavezethető **s-*, **š-* és **ć-* hangra; veláris magánhangzójú, és megtartja a szóvégi vokálist is. Megkockáztatjuk, hogy *e* szót a germán eredet valószínűsége (vö. Koivulehto 1979: 282; újabban Holopainen et al. 2017: 121) mellett – szemantikai okok alapján – akár finn-perminek is tarthatjuk. Az etimológia a már tárgyalt magyar és obi-ugor adatokkal pedig tovább bővíthető.

A kulcsot ebben az esetben is a permi és a mordvin nyelvek jelentik, ahol egyik szó sem palatális szibilánssal kezdődik (*z-*, ill. *s-*), összetartozásukat pedig már az UEW tisztázta. A mari urzsumi (U) és birszki (B)

³⁸ Szemantikai oldalon hasonlóságot fedezhetünk fel a ’sületlen kenyér’ és a ’kása, pép’, ill. a ’kenőcs’ jelentés között.

nyelvjárásaiban általános az **s-* > *š-* változás a soron következő magánhangzótól függetlenül. Az etimológia érvényességét gyengítheti, hogy a mari adat szóösszetétel (*šar-šudo* : *šudo* ~ *uyðo* 'fü'), bár ez nem lehet kizáró ok, hiszen más növényneveknél, fák esetében is, előfordulnak szóösszetételek (és erre más rokon nyelvi példákat is lelhetünk).³⁹

Az apatális szóeleji szibiláns köztudottan hiányzik a szóegyeztetéseknél a magyar esetében, az obi-ugor nyelvekben pedig ez az iniciális hang nyelvjárásonként eltérően *t-* ~ *t'-* ~ *l-* stb. változatokban jelentkezik (vö. 3.4. fejezet). Ezekben az esetekben az UEW az ugor korra **s-* vagy **ʒ-* hangot rekonstruál (ugor kori jövevénynek tartott alapszavakban akár párhuzamosan is, vö. Ug **ʒäptʒ* ~ **säptʒ* 'hét' [UEW № 1749]; Ug **ʒaraña* ~ **saraña* 'arany' [UEW № 1746]). Ezen a zöngétlen dentális spiránson keresztül valószínűsíthetjük az ősmagyar korban lezajlott hanglekopást: (**s-* >) **ʒ-* > Ø- (vö. pl. E. Abaffy 2003: 116, 121–122). A **ʒ-* hang folytatása a manysiban és hantiban is lehet *t-*, így a manysi *tēr*, *tērpi* és hanti *tərəp* szókezdő hangja ide kapcsolhatja ezeket (Hajdú 1973: 104–105). Kielégítő magyarázatnak találjuk a TESz. már említett megállapítását, miszerint a *-p-* elem denominális névszóképző – ez az obi-ugor korban társulhatott a szótőhöz.

Az ugor viszonylatban kérdéses a magánhangzó minősége. A leánynyelvi adatokban a palatalitás vagy velaritás (esetleg neutralitás) ingadozik, mivel a magyar *ír* egyaránt előfordul veláris és palatális ragozásban is, pl. *iratt*, R. *iral*, N. *irál* stb. – szemben az *ires*, *irjet*, *Irgyes* stb. alakokkal (TESz. 2: 228). Az obi-ugor lexémák közül a manysi egyértelműen palatális, a hanti redukált *ə* viszont többféle hangnak is megfeleltethető.

Ezért az ugor korra 'gyógyfü' → 'orvosság'; 'mérgező fü' jelentésben egy ugor **ʒrʒ* alapalakot rekonstruálhatunk, amely visszavezethető egy finnugor **sʒrʒ* alakra. A két korszak között nem kizárt a **s-* > **ʒ-* változás, tekintve, hogy a **š-* szókezdettel rekonstruált szavaknak is ugyanaz az ugor megfelelője, mint a **s-* kezdetűeké. Az általunk újrarekonstruált alapszóban pedig azért indokolt egy bizonytalan veláris magánhangzó, mert a leánynyelvi adatok a különböző ágakon belül csupán óvatos következtetésre adnak okot.

Így tehát hangtanilag is elfogadhatónak tartjuk az UEW № 1572 rekonstrukcióját a finnségi, a mari, a mordvin és az ugor adatokkal kiegészítve.

³⁹ Pl. mari U *lom-bo* 'Faulkirsche, Traubenkirschbaum; Prunus padus', B *lom-bo* 'Ahlbaum' (UEW № 122), KB *lül-pe* 'Erle' (UEW № 1375) – *bo* ~ *pe* ~ *pö* 'Baum, Holz'.

szítteni, és lényegében megerősíthetjük Uotila (1938: 186–187) és a KESKJa. (106) – az UEW által elutasított – megállapításait, habár a finn *sara* szót és finnségi megfelelőit a lehetséges germán eredet miatt kérdőjellel vonjuk ide.

A finn-permi szavak esetében a jelentések az UEW által megadott 'növényfajta' meghatározásnál specifikusabbak. A 'zab', 'hegyi rozs-nok', 'gabonarozsnok', 'köles' valóban gabonafélék, a gabonafélék pedig botanikailag a pázsitfűfélék vagy más néven perjefélék közé tartoznak. A 'nád' és a 'perje' szintén perjefélék, míg a 'sás' palkaféle. A palkafélék és perjefélék együtt alkotják a perjeviráguak (vagy pázsitfűviráguak; Poales) rendjét.

Ezek a növények fűhöz hasonló felépítésűek (lágú, néha keményebb szár, kalászvirágzat stb.), avatatlan szemnek a nádat és a sást, illetve a különböző gabonákat is nehezebb megkülönböztetni. Ezek alapján a finn-permi korra 'fűféle, gabonaféle' jelentést rekonstruálhatunk, amelyből azután egyes leánynyelvekben a jelentés már leszűkülhetett valamilyen speciális növényfajra. Ugyanakkor az udmurtban egy nyelvjáráson belül (Uf *zer*) egyaránt megvan a 'gabona v. hegyi rozs-nok', valamint a 'nád' jelentés. A karélban és a vepszében a 'sás' jelentés mutatható ki, ezekkel együtt a finn *sara* szónál a 'nád' és a 'sás' jelentések megléte inkább azt erősíti, hogy e lexéma nem germán átvétel, hanem az alapszókincs része.

Az ugor adatok szemantikai kapcsolatait már nehezebb felfejteni. A finn-permi szavakhoz csak akkor kapcsolhatók, ha a magyar 'gyógynövényféle', 'gyógynövény gyökere' jelentéseket vesszük alapul, vagyis ezt tekintjük eredetibb jelentésnek az 'orvosság' jelentéssel szemben. A 'gyógyszer', 'orvosság', esetleg a 'beteg testrésze helyezett gyógyszer' már az ugor korban meglehetett, mivel ez a manysiban is megtalálható. Emiatt a 'kenőcs' és a 'pép' metaforikusan jöhetett létre. A hanti 'csalétek' esetében nem dönthető el, hogy e magyarul megadott definíció pontosan mit takar: 'ínyencfalat valamilyen vad számára', vagy éppen 'kártévő elleni mérge'. Ha ez utóbbit, akkor a [mérge] már összefüggésbe hozható nemcsak az [orvosság]-gal, hanem még inkább a 'gyógyfű' jelentéssel ('gyógyfű' → 'mérge' → 'csalétek'). Egyes gyógynövények nagyobb mennyiségben vagy nem megfelelő alkalmazás mellett köztudottan mérgező hatásúak. A 'gyógyszer, orvosság' tehát még az ugor korban kialakulhatott a 'gyógyfű' jelentésből, amelyet az eredetibb, ugor alapnyelvi jelentésnek tekinthetünk, vagyis az ugor korra 'gyógyfű, gyógynövényféle' → 'orvosság' jelentést rekonstruálhatunk. Ezt a leve-

zetést nyilván gyengíti, hogy az obi-ugor nyelvekből szemantikailag nem mutatható ki közvetlenül a NÖVÉNYI fogalmi kör.

9. táblázat: A FU **sðr3* 'fűféle; gyógyfű' kiegészített rekonstrukciója

	hangalak	jelentés
ugor	* <i>sðr3</i>	'fűféle, gyógyfű' → 'orvosság; mérgező fű'
magyar	1. <i>ires</i> , ? <i>érfű</i> ; 2. <i>ír</i> , <i>iratt</i> , <i>irr</i> , <i>irjet</i> , <i>irak</i> , <i>íral</i> ; <i>íralás</i> ; 3. <i>iras</i> : <i>iras</i> <i>ruha</i> ; 4. <i>irgyes</i> , <i>íérgye</i> , <i>irgye</i>	1. 'különféle gyógyító hatású növények (vagy azok részeinek) elnevezése' 2. 'gyógyító, (ritk.) rontó hatású kenőcs vagy folyadék <külsőleg használt or- vossággént>' 3. 'beteg testrésze helyezett gyógyszer' 4. 'szalonnás, keletlen réteg a kenyér- ben'
manysi	1. T. <i>tēr</i> ; 2. É. <i>tērpi</i>	1. 'orvosság' 2. 'kenőcs, pép'
hanti	DN. <i>tərap</i>	'csalétek'
finn-permi	FP * <i>sor3</i>	'fűféle, gabonaféle'
ősspermi	PP * <i>zōr</i> ⁴⁰	'eine Art Pflanze, ? Getreide'
komi-zürjén	S <i>zər</i>	'Hafer'
komi-permják	<i>zər</i> , PO <i>zür</i>	'Hafer'
udmurt	1. S, M <i>zjr</i> , <i>zər</i> ; 2. Uf <i>zər</i>	1. 'Roggentrespe (Bromus secalinus)' 2. 'Roggentrespe (Bromus secalinus), ein Riedgras'
mari	U, B <i>šar-šuðo</i>	'Rispengras'
erza	<i>suro</i>	'Hirse'
moksa	<i>sura</i> , <i>sora</i>	'Hirse' ('jyvä, vilja')
? közfinn	* <i>sara</i>	'sás'
? vepsze	<i>šara-hjñ</i>	'sara'
? karél	<i>šara</i> , <i>šareikko</i> , lūd <i>sara</i> , <i>sa-</i> <i>raheĩñ</i>	'sara'
? finn	<i>sara</i>	'Riedgras, Segge (Carex)'

A finn-permi és az ugor jelentéshalmazt a 'fűféle' meghatározásban összesíthetjük. Az uráli korra tehát elsődlegesen 'fűféle', másodlagosan

⁴⁰ Csúcs 2005: 399.

pedig 'gyógyfű' jelentést következtethetünk ki.⁴¹ A két alapnyelven keresztül a mai nyelvekben a jelentések így más irányba változtak tovább, ami a két ágon belül jól behatárolható.⁴²

5. Összefoglalás

Dolgozatunkban a magyar *serke* szó etimológiájának kérdéseit vettük végig, és gondoltuk újra a WOT. után az ótörök etimológiát. A szót ma is ótörök eredetűnek tartják, de korábban más elképzelések is felbukkantak a szakirodalomban (uráli–altáji közös szó, jövevényszó az őstörökben). A dolgozatban igyekeztünk mind a törökségi, mind az uráli (beleértve az olykor nyelvföldrajzi elemzést is lehetővé tevő magyar) nyelvek adatait nyelvjárási mélységig elemezni.

A vizsgálatban kitértünk a törökségi nyelvek és nyelvjárások belső viszonyaira alaktani és szemantikai vonatkozásban, valamint áttekintettük az uráli nyelvek lehetséges párhuzamait is. A törökségi adatok jelentés-változásai igen kevés másodlagos jelentést alakítottak ki. A török nyelvekben csak két nyelvben fordul elő, hogy a *pete* és az abból kifejlődő állat neve megegyezik. Az uráli nyelveket (beleértve az obi-ugor adatokat) számos jelentéstani és alaktani kapcsolat jellemzi a vizsgált szócsoportokban. Ennek eredményeként jutottunk arra a felvetésre, hogy egy eredetileg uráli eredetű finn-permi szó kerülhetett át az őstörökbe, de az ősmagyar nyelv a nyugati ótörökből vette át (tkp. „visszakölcsönözte”) a *serke* 'tetűpete' szót. Ezt erősítheti a török nyelvek szavainak viszonylagos szemantikai egysége. A magyar nyelvjárási alakok közül találunk olyan származékot (*szörködzik* 'vhova telepedik') és szintagmát (*sērke-szaró darázs* 'petetőj'), amelyek alaki és jelentésbeli reliktumok lehetnek, ugyanis a rokon nyelvi alakokkal kapcsolatba hozhatók. Az obi-ugor nyelvekből adatolható olyan tőszó, amellyel a magyar szavak rokoniíthatók, egyúttal a további rokon nyelvi adatok alapját is mutathatja: a manysiban és a hantiban a 'pete, petézik' jelentésnek másodlagos 'ikra, ikrázik' árnyalata szintén kialakult. Ha ez az ugor kori örökség megma-

⁴¹ A 'gabona' jelentés talán azért sem valószínűsíthető, mert több ezer évvel ezelőtt az uráli vagy finnugor korban a népesség jó eséllyel nem foglalkozott még gabonatermesztéssel, és egy esetleges életmódváltás következményeként a különböző fűfajták feltűnő hasonlósága miatt a zab, köles, rozsnok stb. megjelölésére is használatossá válhatott e szó.

⁴² A [gyógyfű] és a [gyógyszer] más nyelvekben egyébként is összefügg, vö. észt *rohi* 'fű, gyógyszer', portugál *erva* 'gyógyfű, fű', orosz *mpava* 'fű, gyógyfű' stb.

radt is a magyarban, a nyugati ótörök *serke* és más hasonló hangalakú szavak besugárzásának hatására jött létre a mai főjelentés: 'tetűpete; fejtetű petéje' és a 'korpa <fejbőrön>', *szörködzik* 'vhova telepedik' mellékjelentés. A *sérkeszaró darázs* mutathatja az eredetibb ugor kori jelentést és a *szörködzik* az ősből szókezdő mássalhangzót. Ez némiképp tovább erősíti egy esetleges visszakölcsönzés és duplum meglétének lehetőségét a magyarban.

A finn-permi alapnyelvre rekonstruált 'serke' jelentésű szó rokonítható az obi-ugor nyelvek 'pete; petézik', ill. 'ikra; ikrázik' jelentésű adataival. Az ezek alapján általunk kikövetkeztetett uráli/finnugor **šewr3* alapszó jelentése 'pete; petézik'. Ebből a finn-permi korban (**šewrä* / **šewra* ~ **šejra*) fejlődött ki a kizárólagos 'serke, tetűpete' jelentés. Az egyes leánynyelvekben a 'tetű' jelentés jelentésszűkülés révén alakulhatott ki. Ez a finn-permi szó kerülhetett át az őstörökbe, amelyet szemantikai érveken túl hangtani okok is erősen indokolnak.

A *serke* 'kása, pép' jelentésű magyar szó csupán homonim viszonyban van a másik *serke* 'tetűpete' szóval. Véleményünk szerint ez uráli eredetű lehet, amelynek finn-permi nyelvekből láthatjuk rokon megfelelőit. Ez a szócsoport a FU **šõre* 'mag (gabonamag, fűmag)' → 'durva kása, pép' szóra vezethető vissza.

A *csíra* és *sarjű* szavak elsősorban növényi reprodukció leírásával összefüggésbe hozhatók nyenyec, obi-ugor és finn-permi rokon nyelvi szavakkal, amelyeket az UEW külön rekonstrukciók alatt vagy ezek lehetséges összetartozását elvetve tárgyal. A két magyar szó nyelvföldrajzi elemzését is segítségül hívtuk a korábbi etimológiák néhány részletének tisztázásához. Érdekes, hogy a *serke* 'rügy' mellett mutatkozik a *csíra* szócsaládjában *csírka*, *csírka* 'rügy' is. A *csíra* szónak vannak tőalakot mutató *csír* és *csir* változatai. Megkíséreltük e szavakat mégis egy közös uráli előzményre visszavezetni: U **čõry3* 'mag, termés; rügy, apró <növényi> hajtás; apróság'. Ennek hangtani alapját a szókezdő ősmagyar *sz* : *s* : (*cs*) megoszlás és a szóvégi diftongushasadás (vö. *sari*, *sarê*) adhatja. A magyar adatok a nyelvjárási *-rj-* > *-rny-*, *-rgy-* változással alakilag eltávolodhattak egymástól, és további képzés hatására lexikalizálódhattak valamely mellékjelentésben. A jelenlegi etimológia alapját adó palatális hangrend egyedül a *sarang* : *sereng/sering* és *sarjadzik* : *szerjedező* származékoknál mutatható ki, a feltevés alapját adó központi *sor* szóval egyező többelseji magánhangzós alakok rendkívül ritkán mutathatók ki, vagyis látszólagos az etimológiai hasonlóság a szótárakban felvett *sor*, *serdít* stb. szócsaládjával. A leánynyelvi adatok sokféle jelentés-

változáson mentek keresztül, de bizonyos szemantikai jegyek a legtöbb ágból kimutathatók. Az ugor korban egy szóhasadást feltételezhetünk, amely létrehozta a *csíra* és a *sarjú* szócsoportjait.

Végezetül az *ír* 'gyógyír, orvosság' magyar szó kapcsán egy növényfajta jelölő finn-permi rekonstrukciót egészítettünk ki finnségi, mari és ugor megfelelőekkel. A magyarban eredetileg veláris hangrenddel kell számolnunk, 'gyógynövényféle', 'gyógynövény gyökere' lehetett az alapjelentés. Így jutottunk az uráli/finnugor **sörz* 'fűféle; gyógyfű' rekonstrukciójához.

A fenti rekonstrukciók és a hozzájuk rendelt leánynyelvi adatok alapján a következő szócsoportokat tudtuk elkülöníteni:

1. FU **šewr3*: 'pete; petézik' → 'tetű, tetűpete' ~ 'légy, légypete; vmiféle rovar és petéje' → '<hal>ikra; ikrázik';
2. FU **šōre*: 'gabonamag, termés' → '(szemcsés) növényi termésből készített étel' → 'kása, pép';
3. U **čōr3*: 'mag' → 'rügy, növényi hajtás; kisarjad' → 'növényi termés, szem' → 'apró, kicsi, vékony; apróság, szemcsés morzsalék';
4. FU **sörz*: 'egyfajta növény <fűféle>' → 'hasznosított növényi termés; hasznosított növény szár' → 'gyógyszer, orvosság' → 'kenőcs'.

A négy szócsoport rendelkezik közös szemantikai jegyekkel: [apró], [fehéres színű], [kerekded] ~ [szemcsés], [ciklikus], [reprodukció során keletkezik], [életlenségtől élő lesz], [kikel] ~ [terem], [fiatal] ~ [új], [megtelepedik] ~ [elszaporodik]. Ezért ezek a szavak összefüggések révén többféleképpen is hathattak egymásra. Bizonyos eltérőbb jelentések, jelentésárnyalatok e szemantikai jegyek külső kapcsolataiból, vagy ezek belső viszonyainak átrendeződése (pl. egyes jegyek kikopása) révén jöhettek létre az egyes nyelvek önálló életében.

Értekezésünkben lehetnek még vitás vagy homályos pontok, amelyek további vizsgálatokat igényelnek. A bölcsészettudomány egyes elméletei mindig is körforgásban voltak és lesznek, így semmiképp sem tartunk elvetendőnek olyan tudományos gondolatokat, amelyeket akár száz éve fogalmaztak meg – csupán azon az alapon, hogy „régiek”. Célunk mindenestre az ehhez hasonló interdiszciplináris kutatások serkentése, hiszen a szakmai együttműködés által és a többoldalú megközelítéseken keresztül juthatunk csak el az egykori valóság minél pontosabb megismeréséhez.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (2003), Hangtörténet. [Az ősmagyar kor.] In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 106–128.
- E. Abaffy Erzsébet (2003), Hangtörténet. [Az ómagyar kor.] In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 301–351.
- Agyagási, Klára (2019), Chuvash historical phonetics. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Antal M. Gergely (2018), A magyar *őz* szó eredetéről. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 3–7.
- Sz. Bakró-Nagy Marianne (1976), Rokon nyelvi megfelelések szemantikai vizsgálata. In: Benkő Loránd – K. Sal Éva (szerk.), Az etimológia elmélete és módszere. Akadémiai Kiadó, Budapest. 57–63.
- Bakró-Nagy Marianne (1978), Az alapjelentés rekonstrukciójának kérdéséről 1. *Nyelvtudományi Közlemények* 80: 381–389.
- Bakró-Nagy Marianne (1980), Az alapjelentés rekonstrukciójának kérdéséről 2. *Nyelvtudományi Közlemények* 81: 229–351.
- Bakró-Nagy Marianne (1981), Rekonstrukció és jelentésváltozás. *Nyelvtudományi Közlemények* 82: 29–42.
- Bakró-Nagy Marianne (2001), Obi-ugor szótagszerkezeti és hangtörténeti problémák. *Nyelvtudományi Közlemények* 98: 71–119.
- Bakró-Nagy Marianne (2013), Mit tudunk az ugor történeti fonológiájáról? In: Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.), Nyelvelmélet és kontaktológia 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 173–189.
- Bárczi Géza (1947), A történeti nyelvjáráskutatás. *Magyar Nyelv* 44: 81–91.
- Bárczi Géza (1980³), A magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintése. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán, A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest. 487–578.
- Bárczi Géza (1950), A magyar hangtörténet tárgyköréből: a török szóvégi *-q*, *-k*, *-g*, *-γ* megfelelései. *Az ősmagyar j.* *Magyar Nyelv* 46: 223–230.
- Bárczi Géza (1958²), Magyar hangtörténet. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (1957), Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (1980), Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (1984), A magyar fiktív (passzív) tövű igék. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (1988), A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Benkő Loránd (1988/2003), A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.), *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból I.* ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 147–164.
- Benkő Loránd (1992/2003), Ősmagyar folyamatos melléknévi igenévi maradványok az Árpád-kor személynévanyagában. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.), *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból I.* ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 292–305.
- Bereczki Gábor (2003), *A magyar nyelv finnugor alapjai.* Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- Clauson, Gerard (1972), *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish.* Clarendon Press, Oxford.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János (1862–1874), *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich / Athenaeum, Pest / Budapest.
- Csúcs Sándor (2005), *Die Rekonstruktion der permische Grundsprache.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László (1956), *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Domokos Péter (1997), Ajánlás „Az ugor alapnyelv kérdéséhez” című füzethez. In: *Az ugor alapnyelv kérdéséhez.* Budapesti Finnugor Füzetek 7. Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Tanszéke – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest. 3–4.
- EESR = Metsmägi, Iris – Sedrik, Meeli – Soosaar, Sven-Erik (koos. ja toim.) (2012), *Eesti etümoloogiasõnaraamat.* Eesti Keele Instituut – Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn.
- EMSz = Mészáros Edit – Sirmankina Raisza (2003), *Erza-mordvin–magyar szótár.* Lexica Savariensia. Savaria University Press, Szombathely.
- Epps, Patience (2019), *Historical linguistics and socio-cultural reconstruction.* In: Bowern, Claire – Evans, Bethwyn (ed.), *The Routledge handbook of historical linguistics.* Routledge, London – New York. 579–597.
DOI:10.4324/9781315794013
- Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic word formation. A functional approach to the lexicon* 1. Harrassowitz, Wiesbaden.
- ERS = Коляденков, М. Н. – Цыганов, Н. Ф. (1949), *Эрзянско-русский словарь.* Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.

- ESTJa = Насилов, Д. М. – Левитская, Л. С. – Дыбо, А. В. – Благова, Г. Ф. – Поцелуевский, Е. А. (ред.) (2003), *Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С»*. VII. Восточная литература РАН, Москва.
- EWTsch = Bereczki, Gábor – Agyagási, Klára – Winkler, Eberhard (Hrsg.) (2013), *Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari). Der einheimische Wortschatz. Veröffentlichungen der Societas Uralo-altaica 86*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- EWUng. = Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1995), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FNESz. = Kiss Lajos (szerk.) (1988⁴), *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gl. = Berrár Jolán – Károly Sándor (szerk.) (1984), *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gombocz Zoltán (1908), *Honfoglalás előtti török jövevényszavaink*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Gombocz Zoltán (1920), *A magyar mélyhangú j kérdéséhez*. Magyar Nyelv 16: 2–9.
- Gulya János (1970), *Az etnolingvisztika magyar „előfutárai”*. In: Szathmári István (szerk.), *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Tankönyvkiadó, Budapest. 131–135.
- Hadrovics László (1992), *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincs-vizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1965), *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest. [Kézirat.]
- Hajdú Péter (1973²), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hoffmann István (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Holopainen, Sampsa – Kuokkala, Juha – Junttila, Santeri (2017), *Indoeurópai jövevényszavak és a második szótagi labiális magánhangzók fejlődése az uráli nyelvekben*. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged*. 109–136.
- Honti László (1997), *Az ugor alapnyelv kérdéséhez*. Budapesti Finnugor Füzetek 7. Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Tanszéke – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest.
- Honti László (1999), *Az obi-ugor konsonantizmus története*. JATE, Szeged.

- Honti László (2016), Uráli etimológiai és hangtörténeti jegyzetek. Nyelvtudományi Közlemények 112: 7–75. DOI: 10.15776/NyK.2016.112.1
- Honti László (2017), A magyar és a nyugati ótörök szókészleti kapcsolatairól. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Itkonen, Terho (1997), Reflections on pre-Uralic and the „Saami-Finnic proto-language”. *Finnisch-ugrische Forschungen* 54/3: 143–153.
- Janurik Tamás (2009), Magyar képzőszótár. A mai magyar köznyelv képzőváltozatai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső (2011), Dimenzionális nyelvészet. In: Balázs Géza (szerk.), *Nyelvészetről mindenkinek – 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter Kft., Budapest. 61–64.
- Juhász Dezső (2019), *Utak a magyar történeti nyelvföldrajzhoz és dialektológiához*. [MTA doktora disszertáció.] Budapest.
- Károly Sándor (1970), *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KESKJa. = Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. И. (1970), *Краткий этимологический словарь коми языка*. Наука, Москва.
- Kérdések = Juhász Dezső (szerk.) (2014), *Kérdések és válaszok a nyelvtudományban. Jelen, múlt, jövő I–II*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő (1972/2014), Gedanken zur zeitgenössischen Dialektforschung in der Finnougristik. In: *Kérdések I.*, 503–515.
- Kiss Jenő (1987/2014), Erővonalak az európai dialektológiában. In: *Kérdések I.*, 60–65.
- Kiss Jenő (1991/2014), Változásvizsgálat a magyar dialektológiában. In: *Kérdések II.*, 196–206.
- Kiss Jenő (1995/2014), Észrevételek a hazai regionális lexikográfiáról. In: *Kérdések I.*, 283–291.
- Kiss Jenő (1998/2014), A tájszavak és a tájszótárak – régi kérdéskör, új problémák. In: *Kérdések I.*, 309–319.
- Kiss Jenő (2002/2014), Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség. In: *Kérdések I.*, 66–81.
- Kiss Jenő (2009/2014), Elméleti deficit a dialektológiában? In: *Kérdések I.*, 82–97.
- Kiss Lajos (1995), Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. *Nyelvtudományi Értekezések* 139. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Koivulehto, Jorma (1979), Lainoja ja lainakerrostumia. *Virittäjä* 83: 267–296.
- A. Kövesi Magda (1972), Az ősmagyar *sz-ező* és *s (> cs)-ző* nyelvjárások kérdéséhez. *Magyar Nyelvjárások* 18: 61–74.

- Laanest, Arvo (1981), Dialektforschung und wechselseitiger Einfluss von nahverwandten Sprachen. In: Ortutay Gyula (red.), *Congressus quartus internationalis fenno-ugristarum Budapest 1975. III.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 28–33.
- Ladányi Mária (2000), Képzett szavak jelentése. Lexikális, aktuális és potenciális jelentés. In: Geccsó Tamás (szerk.), *Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához IV.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 179–194.
- Lanstyák István (2006), Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsonzészről, kódváltásról és fordításról. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Ligeti Lajos (1953/1977), Az uráli és altaji nyelvek viszonyának kérdése. In: Schütz Ödön (szerk.), *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van 1.* Budapest Oriental Reprints, Ser. A 1. Körösi Csorna Társaság – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest. 359–390.
- Ligeti Lajos (1986), A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- B. Lőrinczy Éva (1979), A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lubotsky, Alexander (2007), *Proto-Indo-European etymological dictionary. A revised edition of Julius Pokorny's Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.* Indo-European Language Revival Association, [h. n.].
- Makszimov, Sz. A. [Максимов, С. А.] (2018), Севернoудмуртско-коми ареальные языковые параллели – лексика, фонетика, морфология. УИИЯЛ УдмФИЦ УрО РАН, Ижевск.
- Maticsák Sándor (2014), Az erza-mordvin állatnevek ősi képzői. *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 97–130.
- MMSz = Molnár Judit (2003), *Moksa-mordvin–magyar szótár.* Lexica Savariensia. Savaria University Press, Szombathely.
- MNyA. = Deme László – Imre Samu (szerk.) (1968), *A magyar nyelvjárások atlasza 1.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Németh Dániel (2020), A magyar *or-* (> *orr*) szó lehetséges etimológiai kapcsolatai. In: Berta Péter – Vizi László Tamás (szerk.), *A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2019. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 11.* Magyarságkutató Intézet, Budapest. 401–429.
- Németh Gyula (1928), Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata. *Nyelvtudományi Közlemények* 47: 62–84.
- Németh, Julius (1942), Probleme der türkischen Urzeit. In: Ligeti, Lajos (ed.), *Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma de Kőrös Dicata 1.* Bibliotheca Orientalis Hungarica 5. Magyar Tudományos Akadémia – Körösi Csoma Társaság, Budapest. 57–102.

- Nyirkos István (1987), Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen.
- Nyirkos István (2011), A magyar hangrend a toldalékok felől nézve. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 177–180.
- Oklsz. = Zolnai Gyula (közzét.) (1902), Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, Budapest.
- Radloff, Wilhelm (1911), Versuch eines Wörterbuch der Türk-Dialekte IV. Академии Наукъ, Санкт-петербургъ.
- Räsänen, Martti (1949), Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen. Societas Orientalis Fennica, Helsinki.
- Räsänen, Martti (1969), Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Rédei Károly (1977), Szófejtések. Nyelvtudományi Közlemények 79: 201–216.
- Rédei Károly (2002), A permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak a történetéhez. Ausgewählte Schriften von Károly Rédei, Rédei Károly válogatott írásai. Urálsztikai Tanulmányok 12. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 37–48.
- Reuter Camillo (1973), Cserke. Magyar Nyelv 69: 222–224.
- Róna-Tas András (1983), „Rokonságszerű ősi kapcsolat”. Németh Gyula nézetei az uráli és török nyelvek viszonyáról. In: Bereczki Gábor – Domokos Péter (szerk.), Urálsztikai tanulmányok. Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 331–346.
- Róna-Tas András (2017), Vítás magyar etimológiák. Válasz Honti Lászlónak. Nyelvtudományi Közlemények 113: 37–84. DOI: 10.15776/NyK.2017.113.2
- Salánki Zsuzsa – Oszkó Beatrix – Sipos Mária (2021), A kétnyelvűség helye és szerepe az alapnyelvi korban. In: Klima László – Türk Attila (szerk.), Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében, Budapest, 2020. november 11–13. PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport – Martin Opitz Kiadó, Budapest. 11–39.
- Sipos Mária (2003), A jelentés rekonstrukciója az obi-ugor nyelvekben. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 169–176.
- Sipos Mária (2005), Másodlagos egyezések az obi-ugor kori etimológiákban. Nyelvtudományi Közlemények 102: 35–63.

- Sipos Mária (2011), Kontaktusjelenségek és etimológia. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 211–220.
- Schmid, Hans Ulrich (2017), Einführung in die deutsche Sprachgeschichte. J. B. Metzler Verlag, Stuttgart.
- Szabó József (2007), A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókészletében. SzTE BTK – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Szegfü Mária (1991), A névszóképzés. In: Benkő Loránd (főszerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 188–258.
- SSA = Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (2000), Suomen sanojen alkuperä R–Ö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus, Helsinki.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2012), A poliszémia hálózatmodellje. Nyelvtudományi Közlemények 108: 287–344.
- Toon, Thomas E. (2005⁷), Old English dialects. In: Hogg, Richard M. (ed.), The Cambridge history of the English language, Vol. 1. The beginnings to 1066. Cambridge University Press, Cambridge. 409–451.
- Trócsányi Zoltán (1908), A XVI. századbeli nyomtatványok *e*-jelölései. Nyelvtudományi Közlemények 38: 1–62.
- UEW = Rédei, Károly (Hrsg.) (1986–1989), Uralisches etymologisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest. Online változata: <http://www.uralonet.nytud.hu>
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva. (főszerk.) (1979–2010), Új magyar tájszótár 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Uotila, Toivo Emil (1938), Syrjänische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und etymologischem Wörterverzeichnis. Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen VI. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Virtaranta, Pertti (1981), Spezielle lexikographische Fragen der Dialektologie. In: Ortutay Gyula (red.), Congressus quartus internationalis fenno-ugristarum Budapest 1975. III. Akadémiai Kiadó, Budapest. 24–27.
- Voigt Vilmos (1982), Újabb vizsgálatok a kultúra nyelvi formái köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 14/1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 143–158.
- WOT. = Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011), West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.